

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Факультет філології і журналістики
Кафедра української мови та славістики

Кваліфікаційна робота

*Національно-культурна складова в
семантиці топонімних назв рельєфу:
лінгвістичний та методичний аспекти.*

**Спеціальність 014 Середня освіта
Освітня програма «Середня освіта
(Українська мова і література, англійська мова)»**

здобувача другого магістерського
рівня вищої освіти
Лотоцької Христини Володимирівна

Науковий керівник:
кандидат філологічних наук,
доцент
Бачинська Галина Василівна

Тернопіль – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОРІЄНТИРИ КОГНІТИВНОГО Й ЕТНОЛІНГВОКУЛЬТУРНОГО АНАЛІЗУ ПАРЕМІЙНОЇ СЕМАНТИКИ	8
1.1. Базові категорії етнолінгвістики як підґрунтя вивчення відображення побутової свідомості в паремійних текстах	8
1.2. Прислів'я, приказки та загадки як інструменти репрезентації етнокультури та відображення когнітивних процесів	19
РОЗДІЛ 2. ЕТНОКУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА ПАРЕМІЙНОЇ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПТІВ, ЩО ПОЗНАЧАЮТЬ ЗЕМНИЙ ПРОСТІР	27
2.1. Втілення концепту <i>ПОЛЕ</i> у прислів'ях та приказках української мови	27
2.2. Втілення концепту <i>ЛІС</i> у прислів'ях та приказках української мови	36
2.3. Втілення концепту <i>ГОРА</i> у прислів'ях та приказках української мови	45
РОЗДІЛ 3. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ОПРАЦЮ- ВАННЯ ПАРЕМІЙ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	53
3.1. Значення паремій у формуванні мовної та культурної компетентності учнів	53
3.2. Лінгводидактичний потенціал паремій з назвами елементів рельєфу	57
3.3. Методичні прийоми та форми роботи з пареміями	61
ВИСНОВКИ	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	70

ВСТУП

У сучасній лінгвістиці дедалі більшої уваги набуває вивчення мовного образу світу носіїв різних мов, взаємозв'язків мови з культурою та менталітетом, а також відображення в ній національної культури й світосприйняття. Це зумовило зростання інтересу до проблематики паремійної семантики, зокрема до аналізу взаємодії мовних і позамовних чинників у структурі значень прислів'їв та приказок, а також до їхньої ролі у відтворенні специфіки національного світобачення й когнітивних моделей досвіду. Паремії стали об'єктом численних наукових досліджень тому, що цей шар лексики є одним із найяскравіших і найрепрезентативніших щодо відображення етнокультурної семантики.

Історія наукового вивчення паремій сягає XIX століття, коли збирання та систематизація прислів'їв і приказок здійснювалися переважно в межах етнографічних досліджень (праці О. Потебні, М. Номиса, І. Франка). У XX столітті відбулося становлення пареміології як окремої галузі, що поєднує методи фольклористики, лінгвістики, етнолінгвістики та культурології. Світова наукова думка збагатилася роботами, які заклали основи структурного, семантичного та функціонального аналізу паремій, зокрема працями Г. Лакоффа, А. Дандиса, В. Мідера. В українському мовознавстві другої половини XX – початку XXI ст. з'являється низка фундаментальних досліджень, присвячених пареміям у контексті національної картини світу, їхнім жанровим особливостям, символіці та комунікативному потенціалу. Така історична перспектива засвідчує тяглість наукового інтересу до прислів'їв та приказок і відкриває можливості для нових, міждисциплінарних підходів до їх аналізу. Недостатньо вивченими залишаються також механізми взаємодії паремійної семантики з позамовними чинниками, що формують культурно-ціннісну та ментальну картину світу. Такий науковий інтерес обумовлений тим, що прислів'я й приказки, будучи одним із найдавніших і найстійкіших жанрів усної народної творчості, виступають своєрідними

"мовними кристалами" етнокультурної пам'яті, у яких закодовано досвід поколінь та специфіку національної ментальності.

Попри значну кількість досліджень, присвячених паремійній проблематиці, питання мовної об'єктивації колективних уявлень носіїв української мови про природно-ландшафтні умови їхнього життя досі не було ґрунтовно проаналізоване, що й визначає **актуальність** даної роботи.

Постає також необхідність обґрунтування положення про те, що географічне середовище здатне впливати на формування побутової свідомості представників територіально згрупованих етноспільнот, що певною мірою відображається в мовних одиницях.

Метою цього дослідження є виявлення універсальних та національно-специфічних культурних смислів паремійних одиниць, що містять у своєму складі назви елементів рельєфу в українській мові а також визначення можливостей використання отриманих результатів у навчальному процесі – зокрема, у методиці викладання лінгвокраїнознавчого та ономастичного матеріалу. Досягнення зазначеної мети передбачає виконання таких **завдань**:

- з'ясувати й аргументувати теоретичні й методологічні основи дослідження;
- виявити та систематизувати значення, зафіксовані у словниках, синонімічні зв'язки й походження лексем, що містять семантичний компонент «елемент рельєфу»;
- розкрити змістову, образну та ціннісну структуру концептів на позначення природних об'єктів в українській мовній картині світу;
- визначити культурно зумовлені значення лексем із семою «елемент рельєфу» в українському паремійному фонді;
- розробити методичні рекомендації щодо використання матеріалу дослідження у процесі навчання української мови, зокрема під час вивчення ономастики та лінгвокраїнознавчих дисциплін.
- **Об'єктом** аналізу є українські прислів'я, приказки та загадки з

лексичними компонентами на позначення елементів рельєфу.

Предметом дослідження виступає етнокультурна семантика українських прислів'їв, приказок і загадок із компонентами «поле», «ліс», «гора», мовні засоби її вираження та методичні підходи до вивчення цих назв у навчальному процесі.

Матеріальну базу становлять паремії з лексемами на позначення природно-ландшафтних об'єктів, дібрані з лексикографічних джерел. Загалом проаналізовано 427 одиниць прислів'їв, приказок та загадок.

Джерельною базою емпіричного матеріалу магістерської роботи стали українські паремії з назвами елементів рельєфу, відібрані з таких лексикографічних та фольклорних збірок: «Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність людини», «Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру», «Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми» (уклад. М. Пазяк), «Українські приказки, прислів'я, і таке інше» (М. Номис), «Галицько-руські народні приповідки» (І. Франко), «Українські народні загадки» (А. Шестопад).

Методи дослідження, використані у магістерській праці, визначаються поставленою метою та завданнями. Застосовано метод лінгвістичного спостереження, а також класифікаційний і описовий методи для систематизації та характеристики фактичного матеріалу. Аналіз словникових дефініцій використано з метою виявлення мовних засобів репрезентації концептів, а також архісем і диференційних сем у семантиці лексем. Компонентний аналіз дозволив виокремити семи у семантичній структурі досліджуваних лексем, тоді як концептуальний аналіз забезпечив визначення поняттєвого, образного та ціннісного складників концептів. Контекстуальний аналіз застосовано для опису особливостей вербалізації концептів у паремійних одиницях. Крім того, використано зіставний аналіз для з'ясування спільних та відмінних національно-культурних значень паремій, а також елементи кількісного аналізу, які дали змогу встановити чисельність паремійних груп із

досліджуваними лексемами та визначити кількісні співвідношення національно-культурних значень аналізованих лексем, реалізованих у пареміях.

Наукова новизна праці полягає в тому, що в ній вперше проводиться дослідження етнокультурної специфіки вербалізації колективних уявлень про світ носіїв української мови на основі паремій із назвами елементів рельєфу. У дослідженні уточнено критерії диференціації прислів'їв і приказок та їхній статус у мовознавстві, а також запропоновано комплексну методику зіставного аналізу паремій різноструктурних мов із метою виявлення національно-культурного компонента у їхній семантиці. Виділено спільні та відмінні когнітивні ознаки концептів, які позначають природні локуси, схарактеризовано їхні складники в зіставляваних паремійних картинах світу та виявлено національно-культурну семантику лексем, що входять до структури досліджуваних паремій.

Теоретичне значення визначається тим, що її результати та висновки сприяють уточненню понятійно-термінологічного апарату пареміології, етнолінгвістики, лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики, а також поглибленню наукових знань про національно-культурний компонент семантики різномовних паремій та способи його вербалізації.

Практичне значення праці вбачаємо в тому, що отримані основні результати можуть бути використані у дослідженнях семантики назв елементів рельєфу в різних типах дискурсу, при викладанні курсів загального й зіставного мовознавства, лексикології, пареміології, спецкурсів з етнолінгвістики, лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики, семантики фольклорних текстів, у лексикографічній практиці, а також при написанні студентських наукових праць.

Апробація результатів дослідження: матеріали дослідження виголошені на Всеукраїнській студентській конференції «Актуальні

питання сучасної філології та журналістики».

Обсяг і структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку літератури (69 позиції). Загальний обсяг роботи становить 75 сторінок (основний текст викладено на 69 сторінках).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОРІЄНТИРИ КОГНІТИВНОГО Й ЕТНОЛІНГВОКУЛЬТУРНОГО АНАЛІЗУ ПАРЕМІЙНОЇ СЕМАНТИКИ

1.1. Базові категорії етнолінгвістики як підґрунтя вивчення відображення побутової свідомості в паремійних текстах

Проблема взаємозв'язку мови та етносу протягом тривалого часу залишалася малодослідженою. Традиційне мовознавство концентрувалося переважно на внутрішніх структурних аспектах рідної мови, а питання впливу культури, історичного та соціального контексту на мовну систему залишалися поза увагою. Відсутність методології порівняльного аналізу мов та інструментів для зіставлення культурних компонентів також ускладнювала дослідження. Лише згодом, завдяки працям арабських учених XI століття, які створювали двомовні словники, а також ідеям Й. Гердера XVIII століття про тісний зв'язок мови, мислення та духу народу, почала формуватися основа для наукового осмислення цього взаємозв'язку. Етнолінгвістика, як міждисциплінарна галузь на стику лінгвістики, етнології та культурології, досліджує взаємозв'язок мови та культури, виявляючи, як у мовних одиницях фіксуються світоглядні уявлення народу, його цінності, побутові норми та соціальні стереотипи. Центральне місце в етнолінгвістичних дослідженнях займають категорії, що дозволяють аналізувати культурну семантику мовних одиниць: «мовна картина світу», «концепт», «символ», «етнічний стереотип», «цінність».

У Західній Європі витоки етнолінгвістики пов'язують із дослідженнями В. Гумбольдта та Й. Гердера, у США – із працями Б. Уорфа, Е. Сепіра та Ф. Боаса, а в Україні – у наукових розробках О. Потебні.

В. Гумбольдт вважається засновником антропологічного підходу до

вивчення мови. Його концепція ґрунтувалася на розумінні тісного зв'язку мови з духовним життям народу, свідомістю та культурою. Він підкреслював неподільність тріади «мова – нація – культура», розглядаючи взаємозв'язки «мова і народ», «мова і культура».

Мова нерозривно пов'язана з духовним розвитком людства та визначається духовною силою народу, що становить її самостійну й фундаментальну основу. Вона має визначальне значення у процесі пізнання світу та для формування національної картини світу, що постає під впливом конкретної мови як відображення особливого способу осмислення позамовної дійсності, зокрема внутрішньої форми мови та світогляду народу. Мова не лише віддзеркалює світ, а й інтерпретує його, унаслідок чого кожна національна мова репрезентує власне світосприйняття етносу. Вона виступає посередником між людиною та довкіллям.

О. Потебня – визначний мовознавець, засновник української етнолінгвістичної школи, філософ, фольклорист і літературознавець – надавав мові винятково важливого значення як ключовому джерелу пізнання духовного світу народу. У його концепції мова постає не лише засобом комунікації, а й своєрідним сховищем колективної пам'яті, у якому заковані культурні смисли, національні уявлення та особливості світосприйняття. Потебня наголошував, що через мову людина долучається до духовних цінностей своєї спільноти, засвоює спадщину предків і водночас формує власне мислення, адже «мова – це засіб не виражати вже готову думку, а створювати її; вона – не відображення готового світосприйняття, а діяльність, що його формує» [42, с. 89]. Таким чином, мовлення у Потебні постає не лише відображенням духовного життя, а й активним чинником його творення та збереження.

Ідеї В. фон Гумбольдта про єдність мови та «духу народу» в науковій інтерпретації О. Потебні зазнали істотної трансформації. Поділяючи думку про нерозривний зв'язок між мовою й духовністю,

учений наголошував, що ця єдність не є сталою та незмінною, а виявляється в динаміці розвитку суспільства, у взаємодії мовних форм та інтелектуального життя народу. Потебня вважав, що мова не лише виражає «дух народу», а й формує його, постійно оновлюючи світоглядні уявлення та культурні цінності: «Прийнявши дух у розумінні свідомої діяльності, що передбачає поняття, які утворюються тільки за посередництва слова, ми побачимо, що дух без мови неможливий, бо сам утворюється за допомогою мови, і мова в ньому є першою за часом подією» [41, с. 37].

Інакше кажучи, О. Потебня розглядав мову не лише як інструмент вираження думки, а насамперед як активний чинник її формування й водночас як основу творення духовного світу людини. Адже саме через мову окреслюються цінності, ідеали та прагнення народу, у ній відбивається його колективний досвід і світогляд. Переосмислюючи гумбольдтіанську концепцію «духу народу», учений дійшов висновку, що найважливішим завданням лінгвістики є дослідження механізмів формування та функціонування народної думки, яка постає безпосередньо з мовної практики та визначає характер національної культури.

Етнософія мови, яку розвивали у своїх працях В. фон Гумбольдт та О. Потебня, відкриває нові горизонти для осмислення природи мови як складного феномена, що перебуває у нерозривному зв'язку з культурою та духовним життям народу. Такий підхід уможливорює дослідження мовних явищ не ізольовано, а в контексті цілісної системи національного світогляду, у якій мова постає посередником між індивідом і колективом, між минулим і сучасним, між матеріальним і духовним. У цьому сенсі мовна система розглядається як відображення етнопсихологічних особливостей народу та водночас як чинник формування його ментальності.

Поєднання етнопсихологічних і етнокультурних факторів у функціонуванні мови зумовлює специфіку мовної картини світу кожного етносу: у ній відбиваються історичний досвід, культурні традиції, моральні

й естетичні цінності, колективні уявлення про світ і людину. Таким чином, етнософія мови фон Гумбольдта й О. Потебні надає можливість розглядати мовні явища як ключ до розуміння національного характеру, духовної культури й світогляду народу.

Найбільш завершене вираження як гіпотеза мовної відносності ця думка набула у працях Бенджаміна Уорфа, послідовника й учня Сепіра. Ця гіпотеза ґрунтується на визнанні тісного взаємозв'язку мови й культури. Б. Уорф наголошував, що у мовній картині світу все є відносним: ми членуємо дійсність так, як це зумовлено структурою рідної мови. Звідси постає новий принцип відносності, сутність якого полягає в тому, що подібні чи тотожні фізичні явища здатні породжувати близькі уявлення про всесвіт лише за умови подібності або, принаймні, співвідносності мовних систем. «Кожна мова, не стільки відображає готові думки, скільки формує їх, виступаючи своєрідною схемою для розумової діяльності індивіда» [52].

Уорф стверджував, що мова має первинне значення щодо мислення: саме через мовну систему формуються і структуруються думки, а спосіб, у який ми сприймаємо та розуміємо світ, визначається особливостями рідної мови. Мова, на його думку, не просто відображає вже готові уявлення, а активно створює рамки для когнітивної діяльності індивіда, впливаючи на спосіб організації знань і сприйняття реальності.

Таким чином, мова виступає фундаментальною основою для вивчення культури. Хоча гіпотеза мовної відносності зазнала численних інтерпретацій, вона стала важливим стимулом для розвитку етнолінгвістики та лінгвокультурології не лише в США, а й у багатьох європейських країнах.

Інші американські мовознавці, зокрема У. Гуденаф і Ф. Лонсбері, внесли вагомий внесок у розвиток лінгвістичної науки, запропонували метод компонентного аналізу. Цей підхід передбачає розчленування мовних одиниць на складові елементи, що дозволяє детально досліджувати

структуру та семантичні відтінки понять у мові. Завдяки своїй аналітичній точності та універсальності компонентний аналіз знайшов широке застосування не лише у класичних лексикологічних дослідженнях, а й у сучасній етнолінгвістиці, когнітивній лінгвістиці та лінгвокультурології, що робить його одним із базових інструментів для вивчення мовної картини світу та концептуалізації реальності.

Одним із напрямів, який отримав значне продовження у дослідженнях У. Гуденафа та Ф. Фрейка, була суб'єктивна реконструкція культури. Цей підхід передбачав не просто опис культурних явищ, а їхнє відтворення через мовні терміни з метою виявлення глибинних смислів і цінностей, закодovаних у певній культурі. Суб'єктивність у даному контексті розуміється як властивість явища, яке існує об'єктивно, проте сприймається та структурується мовою на рівні підсвідомості. Мовна категоризація світу дозволяє індивіду виділяти та осмислювати ці явища, формуючи унікальну культурну перспективу та створюючи когнітивні схеми, через які людина сприймає навколишню дійсність. Таким чином, суб'єктивна реконструкція культури стає ефективним інструментом для дослідження взаємозв'язку мови, мислення та національної ментальності.

Українські етнолінгвістичні дослідження значною мірою спираються на ідеї зарубіжних мовознавців. Визначними вітчизняними науковцями були О. Потебня та Г. Шпет, які своїми дослідженнями у сфері лінгвістики, психології та фольклористики зробили суттєвий внесок у розвиток етнолінгвістики. З кінця XX та на початку XXI століття у мовознавстві відзначається зростання інтересу до проведення етнолінгвістичних досліджень, які базуються на вивченні традиційної культури народів через призму мовних явищ.

Кожна мова є носієм культури та національної ідентичності й водночас потужним джерелом духовного розвитку етносу. Через мовні засоби унікально виявляється етнічна картина світу, що відображає особливості колективного мислення, систему цінностей і духовні

орієнтири певного народу. Специфічні способи мовного відображення національної культури виявляють характерні риси світогляду та ментальності етносу, його сприйняття світу та способи взаємодії з ним. Мова певної спільноти виступає як національно-специфічний інструмент моделювання картини світу, організовуючи знання, досвід і уявлення про дійсність у єдину когнітивну систему. При цьому мова виконує не лише пізнавальну функцію — вона також активно формує мислення, впливає на спосіб осмислення реальності, сприяє збереженню культурної пам'яті та передачі духовних цінностей від покоління до покоління.

Мовні образи картин світу відображають дух народу, його національні почуття, спосіб сприйняття й осмислення світу. Кожна мова народу є своєрідною універсальною філософською системою, у межах якої «живе» його світ. Національна мова репрезентує сукупність знань, сформованих під впливом психології народу: «Психологія народів повинна показати відмінності національних особливостей і структури мови як результат спільних законів» [42, с. 56].

У кожній національній мові присутні певні образи, символи та знаки, які відображають результати пізнавальної діяльності всього етнокультурного колективу. Мова по-своєму інтерпретує різні аспекти реальності, традиції, звичаї та спосіб життя, кодує накопичений досвід етнічної спільноти. Визначальний вплив на розвиток і специфіку мови має культура. Хоч культура кожного етносу є автономною, вона зазнає трансформацій під впливом інших культур і, водночас, впливає на них, модифікуючи сусідні культурні практики. Багато вчених зазначають, що «етнокультура створює певне середовище в суспільстві, у яке «занурені» всі члени суспільства» [6, с. 87]. «Етнокультура виступає найважливішим показником національної свідомості, створює специфічне етнічне поле» [6, с. 93].

«Предметом етнолінгвістики (грец. *ἔθνος* — народ і франц. *linguistique*, від лат. *lingua* — мова) є дослідження взаємозв'язку мови та

культури конкретного етносу, а також взаємодії національно-культурних і етнопсихологічних чинників у функціонуванні мови. Ця галузь мовознавства розглядає мову як творчий продукт її носіїв, тобто етносоціуму, який створює мовний феномен як ключовий елемент і водночас рушійну силу національної культури» [19, с. 8]. На думку науковця, «мовний феномен як духовне надбання етносу можна розглядати у проекції на його культуру, історію, філософію, психологію, релігію, міфологію, звичаї, традиції, побут, менталітет, художню творчість тощо» [19, с. 8].

О. Селіванова визначає цю галузь як «маргінальну, спрямовану на вивчення віддзеркалення в мові й мовленнєвій діяльності етнічної свідомості, менталітету, національного характеру, матеріальної та духовної культури народу» [50, с. 252]. При цьому дослідження охоплює не лише лінгвістичні аспекти, але й широке коло культурних явищ: від матеріальної культури, що проявляється у побуті, ремеслах, традиційних практиках, до духовної культури, яка включає вірування, цінності, світогляд та художню творчість народу. Таким чином, мова розглядається не лише як засіб комунікації, а як своєрідне дзеркало національної самосвідомості та культурної спадщини, що дає змогу глибше зрозуміти особливості етносу та закономірності його культурного розвитку. За словами В. Конобродської, «основною метою етнолінгвістики є вивчення мовних явищ традиційної народної культури, зафіксованої від її носіїв» [24, с. 9]. «Славістика розглядає етнолінгвістику взагалі як окрему галузь мовознавства, що виходить за межі мовознавства» [26, с. 33].

Більшість етнолінгвістів сходяться на думці, що дослідження мовних одиниць має базуватися на принципі антропоцентризму, адже мова є продуктом людської діяльності та засобом збереження знань і культури. Основна мета етнолінгвістики полягає у пізнанні етнічної та національно-культурної картини світу через аналіз мовних явищ, що дозволяє виявляти світогляд, традиції, звичаї, характер, культурні цінності, ідеали, стереотипи

та настанови певного народу. «Одним із ключових напрямів цієї лінгвістичної дисципліни є дослідження мови в її взаємозв'язку з культурою та встановлення взаємозумовленості між елементами національної мови й народної культури» [66, с. 15]. Джерелами етнолінгвістичних досліджень виступають слова, фразеологізми, паремії (приказки, прислів'я, казкові формули, замовляння, примовки тощо), крилаті вислови та афоризми, оскільки етнокультурна семантика найяскравіше проявляється у «структурних одиницях мови, які безпосередньо й прямо відображають позамовну дійсність, називають предмети та явища довкілля» [38, с. 9].

За допомогою лінгвістичних методів етнолінгвістика досліджує різноманітні аспекти народної психології та культури, вивчає екстралінгвістичні явища – природу, побут, міфічну символіку, обряди тощо – у їхньому мовному відображенні. Аналіз ментальності через мовні одиниці зближує етнолінгвістику з етикою, естетикою та філософією, сприяє формуванню базових знань і уявлень, які відображають специфіку поведінки та національний характер.

Деякі науковці трактують етнопсихолінгвістику та лінгвокультурологію як окремі розділи етнолінгвістики, що пояснюється спільною тематикою досліджень, які базуються на взаємозв'язку «мова – людина – культура». Етнопсихолінгвістика визначається «новий напрям наукових досліджень, що розглядає мовну діяльність у контексті національно-культурної специфіки та з урахуванням національно-культурної складової дискурсу» [4, с. 10].

Завдання етнопсихолінгвістики полягають у комплексному вивченні взаємозв'язку мови та національної культури. Насамперед, це виявлення універсальних і етноспецифічних рис дискурсу та аналіз його національно-культурних складників. Важливим є визначення чинників, які формують національну специфіку мовлення, а також дослідження явищ, що відображають риси національної картини світу. Крім того,

етнопсихолінгвістика займається описом культурних кодів і еталонів, аналізом окультурених сфер людської діяльності (просторової, часової тощо) та визначенням ключових культурних опозицій і архетипних уявлень, що проявляються в мовних одиницях і дискурсі.

В. Телія підкреслює тісний зв'язок лінгвокультурології з етнолінгвістикою, що дозволяє розглядати лінгвокультурологію як її складову частину (В. Маслова, В. Телія та ін.). З. Коцюба зазначає, що «важливо відрізнити ці взаємопов'язані, однак не цілком ідентичні мовознавчі науки, різниця між якими визначається тими ж відмінностями, що існують між етнографією й культурологією» [28, с. 75]. Дослідниця підкреслює: «незважаючи на можливі перетини (навіть до взаємопроникнення) з етнолінгвістикою, лінгвокультурологія вирішує свої особливі завдання, пов'язані з можливостями й перспективами проникнення через лексичні фіксації в логіко-поняттєву систему народної свідомості, що акумулює знання етносу про довкілля» [28, с. 77].

Частина мовознавців розглядає лінгвокультурологію як науку, що вивчає взаємозв'язок мови й культури, тоді як лінгвоетнологія (етнолінгвістика) орієнтована на «дослідження мови, ментальності, духовної культури етносу та народної творчості» [50, с. 9]. В. Жайворонок зауважує, «визначати етнолінгвістику тільки як дисципліну, об'єктом якої є мова в її відношенні до культури, було б принаймні необачно. Це радше комплексна наука, предметом вивчення якої є «план змісту» етнокультури, народної психології і міфології, що втілюється в різних формах» [19, с. 52]. За словами О. Галинської, «мета лінгвокультурології полягає у розгляді феноменів мови та культури, які зумовлюють одне одного, що передбачає насамперед багатоаспектність проблематики лінгвокультурології, можливість різних системних підходів до вирішення лінгвістичних питань» [7, с. 49]. Подібне трактування завдань лінгвокультурології співвідноситься з основною метою когнітивної лінгвістики, методи якої застосовуються як в етнолінгвістиці, так і в

лінгвокультурології. О. Левченко зазначає, що «використання когнітивних методик у лінгвокультурології пояснюється тим, що традиційний семантичний аналіз одиниць вербального рівня, зокрема фразеологічних, не дає виходу на онтологічні висновки і здебільшого дає змогу отримати лише приблизні результати, бо під час семантичного аналізу ігноруються асоціативні зв'язки слова, когнітивний фон» [32].

Для осмислення мовних явищ у межах етнолінгвістики необхідним є всебічний аналіз усіх рівнів мовної системи з урахуванням здобутків суміжних наук – філософії мови, когнітивної лінгвістики, етнопсихолінгвістики та лінгвокультурології. Їх поєднує спільний антропоцентричний підхід, зосереджений на тріаді «мова – етнос – культура». Використання принципів і методів цих напрямів дозволяє отримати висновки як лінгвокультурологічного, когнітивного, так і етнопсихолінгвістичного спрямування.

Отже, мова становить невід'ємний складник національної культури, у якому відбиваються міфологічні, психологічні та етнокультурні уявлення народу, а також менталітет нації як вияв її етнічної специфіки світосприйняття.

Національна картина світу – це цілісна система уявлень про довкілля, закріплена у свідомості певного народу та відображена в його мові, культурі й традиціях. Вона поєднує знання, цінності, стереотипи, міфологічні образи, символи та культурні коди, які формують специфічний спосіб бачення світу. Національна картина світу виявляється у мовних одиницях, фольклорі, звичаях і ритуалах, відображаючи історичний досвід, менталітет та духовну культуру етносу.

Культура є одним із центральних понять культурології. Англійський культуролог Е. Тайлор визначав її «як сукупність елементів, що включає знання, вірування, традиції, звичаї, мистецтво та мораль» [62, с. 627]. «Культура є продуктом людської діяльності і сукупністю штучних порядків та об'єктів, форм поведінки та діяльності, набутих знань, образів

самопізнання та символічного позначення довкілля» [52, с. 34]. По суті, йдеться про історично сформоване явище, яке виникло в ході розвитку людської діяльності й відображається у способах взаємодії з природою, людьми та суспільством. Саме етнічна культура виступає чинником, що інтегрує представників національної лінгвокультурної спільноти та надає їй виразної відмінності від інших етносів. До її змісту належать «компоненти матеріальної та духовної культур, які сформувалися в межах певного етносу та є йому властивими; світогляд народу, що історично склався і постійно відтворюється через мову, вірування, міфологічні уявлення, традиції та культурні предмети» [2, с. 93]. Етнічна культура формує базис національної культури, хоча їхнє співвідношення не можна вважати простим і однозначним. Етнокультура народжується з колективного досвіду спільноти, тоді як національна культура постає результатом творчого внеску окремих видатних особистостей. При цьому вона охоплює не лише етнічні елементи, а й професійну культуру – мистецтво, філософські вчення, наукові здобутки. Головним каналом передачі етнічної культури виступає усна традиція, тоді як національна культура розвивається на основі писемності та системи освіти. Вона тяжіє до збереження архаїчних норм, звичаїв і традицій, натомість національна культура виявляє відкритість до нових явищ. Кожна етнокультура є водночас результатом постійних змін і процесом. Найповніше вона розкривається у символіці, обрядах, традиціях, певних формах матеріальної культури та фольклорі. Розвиток народної культури протягом історії зумовлює формування національного менталітету. Кожен народ вирізняється національною специфікою – сукупністю характерних рис, що сформувалися внаслідок самобутнього етнічного розвитку та визначають його національні особливості. З цим явищем пов'язана «етнічна картина світу, яка є імпліцитним відображенням правил життєдіяльності етносу, зумовлених соціальними й природними чинниками» [22, с. 38]. Сукупність національного характеру та національного менталітету формує

концептосферу, яка відображає специфіку світосприйняття певного народу. Національний характер виявляється у типових психологічних рисах, моделях поведінки, ціннісних орієнтирах, що притаманні більшості представників етносу. Національний менталітет охоплює глибинні установки свідомості, колективні уявлення, стереотипи й способи осмислення світу, які історично склалися в межах спільноти. У поєднанні ці два феномени утворюють концептосферу – своєрідний «ментальний простір» нації, що задає координати її мислення, духовного життя та культурної творчості. Саме ця концептосфера становить основу національної картини світу, яка узагальнює й систематизує уявлення народу про довкілля, людину й суспільство.

Під етносом (від грец. *ethnos* – «народ», «плем'я») розуміють «соціальну спільність, що склалася впродовж історичного розвитку на певній території й характеризується єдністю культурних та психологічних рис. Членів етносу об'єднує етнічна самосвідомість – відчуття спорідненості та усвідомлення спільного походження» [52, с. 169]. Основними рисами етносу виступають мова, усна народна творчість, традиції та поведінкові норми, що функціонують як елементи культури й утворюють її етнічний вимір. Таким чином, антропоцентричний підхід до аналізу мовних явищ став підґрунтям для формування й розвитку новітніх напрямів мовознавства – етнолінгвістики, когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, етнопсихолінгвістики тощо.

1.2. Прислів'я, приказки та загадки як засоби відображення етнокультури та когнітивних процесів

Паремії як творчий продукт народу є важливим засобом декодування знань про світ. У них відображено пізнання етносом навколишньої реальності, практичний досвід і пам'ять поколінь. Водночас паремії виступають репрезентантами культури, адже зберігають традиції, звичаї, вірування, моральні цінності. Дослідження їхньої етнокультурної

специфіки дозволяє глибше пізнати мовну й духовну культуру, а також особливості ментальності певного етносу. Завдяки цьому паремії стають цінним матеріалом для вивчення національних рис культури, концептуалізації та категоризації дійсності. На думку В. Кононенко «світогляд українців знайшов реалізацію у численних висловах, що відповідають різним ситуаціям життя, характерологічним рисам людей, створюючи у своїй сукупності загальний образ мовця, неоднозначного за своїми уявленнями, але загалом скоріше позитивний, аніж негативний» [26, с. 91]. На думку дослідників «національно-культурна семантика засвідчується на всіх рівнях мови: і у граматиці, і в синтаксисі, і навіть у фонетиці. Проте найяскравіше вона виявляється в так званих структурних одиницях мови, які безпосередньо відображають позамовну дійсність, називають предмети та явища навколишнього світу» [64, с. 4]. Найяскравіше національно-культурна семантика, як відзначають науковці, виявляється саме у словах, ідіомах і пареміях.

Інтерес до пареміології як науки істотно посилюється наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. як у зарубіжному, так і в українському мовознавстві. Найбільш ґрунтовно досліджуються аспекти, що стосуються семіотичної, семантичної та комунікативно-прагматичної природи паремій.

Через свою багатогранність термін «паремія» не має однозначного визначення. Чимало науковців відносять паремії до фразеологізмів. Так, українська дослідниця З. Коцюба розглядає «прислів'я і приказки як особливу групу мовних одиниць комунікативного типу в межах фразеологічного рівня, яка, незважаючи на всі спроби структурних пареміологів вибудувати струнку систему паремійних моделей, не є однорідною ні за структурою, ні за семантикою, ні за функціям» [71, с. 74]. О. Селіванова включає до цього поняття не лише паремії, а й ідіоми, пояснюючи це «наявністю численних і досі не вирішених проблем, пов'язаних із розмежуванням та класифікацією стійких словосполук, фразем, прислів'їв, приказок, етикетних формул, крилатих висловів,

складених термінів тощо» [50, с. 415]. Натомість Л. Авксент'єв, Н. Амосова, В. Жуков, В. Мокієнко та В. Телія відносять паремії поза межі фразеологічного трактування. О. Дуденко виділяє низку характерних рис паремій: «повчальний та оцінний зміст; оформлення у вигляді граматично й інтонаційно завершеного судження; лаконічність вислову; узагальнення певних закономірностей, життєвих правил чи істин; належність до стійких, відтворюваних і цілісних речень закритої структури; чітко визначене функційне призначення» [11, с. 15]. Паремію можна визначити як прецедентне висловлення – «репродукований, автономний складний вербальний знак, смисловий зміст якого виходить за межі значень його компонентів» [10, с. 65].

Паремія є складовою когнітивної бази (універсальної чи національної) і має потенціал багаторазового відтворення в мовних актах. Вона розглядається «як еталонна одиниця мови, що сприймається як зразкова та служить орієнтиром для однотипних мовних проявів» [10, с. 62]. Паремії також розглядають як прецедентні тексти, підкреслюючи їхній автономний статус як окремої текстової форми. «Прецедентний текст визначається як одиниця текстового рівня, сприйняття якої інваріантно і входить до когнітивної бази, а сам текст є відомим усім членам лінгвокультурної спільноти» [10, с. 61].

Паремія ґрунтується на поняттєвих категоріях, що в лінгвістичному контексті визначаються «як концептуальні або мисленнєві категорії» [34, с. 208]. Її структурна та семантична організація дозволяє виражати численні ідеї через стислий асоціативний образ.

Семантичну структуру паремії розглядають із урахуванням когнітивного характеру прецедентного висловлення. «Глибинне значення не формується простим сумуванням значень її складових, а виникає внаслідок семантичного поєднання елементів лексико-семантичної структури. Завдяки таким когнітивним механізмам утворюється нове значення всього вислову. Системний смисл паремії складається з

поєднання глибинного значення та знань про прецедентний феномен і пов'язані з ним конотації» [2, с. 101]. Поверхнєве значення паремії визначається сумою значень її складових. «У процесі розвитку семантичного наповнення відбувається образне переосмислення докiлля, що призводить до часткової втрати денотативних значень лексем у паремії та до набуття конотацій, які відображають «зв'язок асоціативно-образного підґрунтя з культурою (еталонами, символами, стереотипами)» [38, с. 5]. Застосування паремії в переносному значенні відтворює типові та узагальнені явища. Таке переносне значення виникає як результат метафоричного осмислення.

Термін «паремія» має багатозначне тлумачення. У давнину так називали короткі вислови, що писали на стовпах при дорозі. Крім того, пареміями називають «уривки зі Старого Заповіту (з грец. **paremia** – притча), що містять пророцтва або повчання і читаються в православній церкві під час богослужіння» [2, с. 189].

Згодом термін «паремія» став уживатися для позначення різних повчальних висловів, притч та афоризмів. У енциклопедичних джерелах його тлумачать як «народний вислів, виражений одним реченням або коротким ланцюжком речень, що передає елементарну сценку або найпростіший діалог» [36, с. 169], а також як «афоризм народного походження, що вирізняється лаконічною формою та здатністю до відтворення» [12, с. 142].

З позицій мовознавства та фольклористики, паремійний фонд «об'єднує найкоротші жанри, що в образній формі відтворюють найістотніші явища і реалії дійсності: прислів'я, приказки (приповідки) та їх жанрові різновиди – вітання, побажання, прокльони, порівняння, прикмети, каламбури, тости» [31, с. 536]. «До паремій відносять прислів'я, приказки, примовки, загадки, прикмети, повір'я, віщі сни, ворожби, задачі, головоломки, скоромовки, замовляння, небилиці, нісенітниці, казкові формули та ін.» [36, с. 291]). «Термін «паремія» здебільшого вживається

для визначення родового поняття жанру поряд з терміном «прислів'я та приказки», а видові поняття позначаються термінами «прислів'я», «приказка», «побажання», «загадка» та ін., хоча нерідко обидва терміни змішуються і вживаються як синоніми» [39, с. 3]. Деякі дослідники трактують їх синонімами прислів'їв.

Хоча існують різні підходи до жанрової класифікації паремій, загальноприйнято, що «основу паремійного корпусу, безумовно, становлять власне паремії, або, як їх ще називають, народні паремії, народна мудрість, афоризми народного походження, фольклорні афоризми, практична філософія, моральні формули, історична пам'ять народу» [23, с. 38], тобто всі форми «народного мудрослів'я» [23, с. 38].

Цікаво, що загадки та прислів'я взаємодоповнюють одне одного: перші відображають предметний і фізичний світ, тоді як другі — людський. Крім того, між ними існує ще й інший зв'язок: і прислів'я з приказками, і загадки відзначаються стислою, компактною формою, часто можуть використовувати архаїчні структури і здатні взаємно перетворюватися. Приказка може ставати прислів'ям шляхом перестановки чи зміни слів, набуваючи при цьому узагальненого значення.

Окремий образний компонент загадки може функціонувати як прислів'я: вони мають «ідентичні означувальні елементи й тотожні означувані поняття, а різниця полягає лише в тому, що у прислів'ї зміст означуваного стає зрозумілим із контексту» [22, с. 35]. Ці мовні одиниці мають ще одну спільну рису: з позиції національно-культурної специфіки вони належать до найбільш маркованого шару мови, а з позиції когнітивної лінгвістики — репрезентують зміст інтерпретаційного поля концепту в межах національно-мовної картини світу. Саме паремії покликані відтворювати семантику етнокультурних концептів, адже вони позначають концепти, що мають аксіологічну природу.

Паремії у своїй сукупності формують фонд паремій мови. Їхніми відмінними рисами є афористичність, стійкість, відтворюваність,

узагальнене – буквальне чи переосмислене – значення та переважно дидактичний характер. «Вони передають інформацію про традиційні цінності та погляди, засновані на життєвому досвіді народу та позначають типові життєві ситуації» [4, с. 16].

Паремії – це народні вислови з повчальним змістом, які зазвичай оформлені як синтаксично й семантично завершені, відтворювані речення. У лаконічній формі, прямо чи опосередковано, вони передають певні життєві істини або правила.

На думку більшості дослідників, основними складниками паремійного фонду є прислів'я та приказки, які виступають «інтерпретативними актами, слугують знаками народної культури й виконують роль своєрідного архіву народної мудрості» [47, с. 212]. У них найповніше відображено узагальнений досвід народу, його бачення навколишнього світу, суспільних взаємин і внутрішнього життя людини. Водночас прислів'я та приказки відрізняються між собою, тому їх варто чітко розмежовувати. «Прислів'я – це стійкі вислови переважно фольклорного походження, у яких зафіксований досвід народу та його оцінка різних подій і явищ» [59, с. 492]; «прислів'я – влучний образний вислів, часто ритмічний за будовою, який у стислій формі узагальнює, типізує явища життя» [5, с. 1131].

Отже, прислів'я – це настановчий, виховний народний вислів, зазвичай римований, що передає певну життєве правило або істину, засноване на спостереженнях і досвіді народу. Однією з характерних ознак прислів'я є синтаксична завершеність. Вона будується на судженні, яке відповідає змісту всього вислову й може бути стверджувальним або заперечним. Прислів'я можуть мати пряме значення (визначене номінативним змістом слів) або загальне-метафоричне, тобто переносне.

Що стосується приказок, то вони побудовані як речення або його частина, але не мають настановчого характеру, а лише описують певне особу, подію чи явище. Українські лексикографічні джерела визначають

термін «приказка» так: ««приказка – стійкий вислів переважно фольклорного походження, який образно розкриває певне явище насамперед з погляду його емоційно- експресивної оцінки [59, с. 487]; «приказка – влучний, афористичний, іноді римований вислів, який, на відміну від прислів'я, не має повчального змісту та обґрунтування висновку» [36, с. 332]; «приказка – це образний вислів чи мовний зворот, який влучно характеризує людину, її вчинки, явища життя і т. ін., і є елементом ширшого судження» [31, с. 537].

В українському мовознавстві також виокремлюють кілька ознак, за якими відрізняють ці різновиди паремій. На відміну від прислів'їв, приказки здебільшого мають прямий зміст. Крім того, більшості приказок властива синтаксична незавершеність. «Приказка, – зазначає Л. Савченко, – це зворот мови, вислів, елемент судження. Прислів'я – закінчене судження, завершена думка» [47, с. 17]. Розширюючи цю ідею, дослідники зближують приказку зі словом. «За своєю суттю приказка – це поетична форма слова: метафора, порівняння, епітет, означення» і, як елемент судження, може бути «логічним підметом, присудком, будь-якими обставинами» [47, с. 16–18]. Найчастіше приказки формуються за простими синтаксичними моделями: як прості речення або словосполучення, зокрема іменникові, дієслівні та прислівникові. Такі конструкції забезпечують лаконічність вислову, роблять його легко запам'ятовуваним і зручним для усного вжитку. Завдяки простій синтаксичній структурі приказка ефективно передає спостереження або оцінку певного явища, події чи поведінки людини, зберігаючи при цьому емоційно-експресивне забарвлення.

Ще однією відмінною ознакою приказок є їхня здатність виступати синонімами до інших мовних одиниць. Деякі приказки можуть бути замінені іншими приказками, вільними словосполученнями або окремими словами.

Прислів'я не можна використати так само, оскільки їхнє значення

ширше, ніж у слова чи словосполучення. Саме синтаксична незавершеність та еквівалентність слову є тими ознаками, що дозволяють відмежувати приказки від прислів'їв. Крім того, приказки лише називають явище чи предмет, тоді як прислів'я прагнуть їх пояснити й обґрунтувати. Хоча прислів'я та приказки мають свої відмінні ознаки, межа між ними залишається розмитою. Існують вислови, що поєднують риси обох цих жанрів, тому їх зазвичай відносять до прислівно-приказкових.

Загадку як різновид паремій можна визначити як «стислий алегоричний опис подій, предметів чи явищ, які необхідно розпізнати й відгадати» [35, с. 6].

Загадки мають двокомпонентну будову: описову частину, що закодовує предмет або явище, та відгадку, яка є об'єктом розпізнавання. Вони зберігають досвід попередніх поколінь і відображають особливості пізнавальної діяльності носіїв певної лінгвокультури, дозволяючи простежити специфіку асоціативних зв'язків, на яких ґрунтується їхнє сприйняття світу.

Отже, паремійний фонд, завдяки своєму багатому змістовому наповненню та розмаїттю найбільш повно відображає національну культуру й виявляє етномовну свідомість, формуючи національну концептосферу. У ньому зберігаються уявлення про моральні цінності, суспільні норми, традиції, світоглядні орієнтири та життєвий досвід народу, що передається з покоління в покоління. Паремії виконують не лише пізнавальну, а й виховну функцію, адже вони формують національну ідентичність, навчають мудрості, регулюють поведінку людини в різних життєвих ситуаціях. Саме через свою здатність концентровано відображати колективну пам'ять та систему цінностей вони є важливим джерелом для дослідження менталітету й культурних особливостей певної етнічної спільноти.

РОЗДІЛ 2.

ЕТНОКУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА ПАРЕМІЙНОЇ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПТІВ, ЩО ПОЗНАЧАЮТЬ ЗЕМНИЙ ПРОСТІР

2.1. Втілення концепту *ПОЛЕ* у прислів'ях та приказках української мови

В академічному тлумачному «Словнику української мови» наводяться такі значення багатозначної лексики «поле»: «1) безліса рівнина, рівний великий простір; 2) ділянка землі, що використовується під посіви; 3) значна площа чи ділянка землі, спеціально відведена під що-небудь: *футбольне поле, поле аеродрому*; 4) простір, у межах якого відбувається якась дія або який знаходиться у межах якоїсь дії: *поле бою*» [26]. Інші значення цієї лексики переважно є переносними: «простір, у межах якого проявляється дія певних сил: магнітне поле, операційне поле, шахове поле; можливість, умова для чого-небудь; поприще, сфера діяльності; поверхня, на яку нанесено узор, зображення, напис тощо; фон, тло; переважно у множині – смужка вздовж краю аркуша паперу, що залишається чистою під час писання або друкування; відігнуті краї капелюха чи бриля (криси); родовище корисних копалин або його частина, призначена для розробки» [53].

У роботі ми досліджуємо просторовий номен, тому об'єктом аналізу виступають семи, пов'язані зі значенням «елемент рельєфу», а саме перше, друге, третє й четверте значення. У паремійних висловлюваннях ця лексема реалізується переважно в першому, другому та четвертому значеннях.

Ознака поля як великого рівного простору проявляється в пареміях через атрибутиви широкий і чистий «*Зустріла мене доля серед чистого поля*» [45, с. 176]; «*Добра доля іде з широкого поля*» [45, с. 175]). Водночас сема поле у значенні «оброблювана частина землі» та «місце

сільськогосподарських робіт» найширше представлена у народних висловах, наприклад: «*Чоловік у поле орать, а жінка руками махать*» [44, с. 102]. Крім того, денотативне значення «місце битви» також відтворене в пареміях, як у прикладі: «*Краще вмирати в полі, ніж у баб'ячому подолі*» [45, с. 266]. При аналізі лексико-семантичних варіантів лексеми «поле» враховуються географічні номени зі семою «елемент рельєфу», тому розглядаються лише ті синоніми, які відображають спільну ознаку «рівний, відкритий, великий простір». До таких синонімів належать: простір, рівнина, степ, словосполучення чисте поле, а також опілля (між лісами).

До іншого синонімного ряду лексеми «поле», що об'єднує значення «оброблювана ділянка землі», належать: лан (велике, близько десятини), нива (невелике орне поле), рілля (зоране поле), пар (виоране на осінь), зяб, зябля (під весняну обробку), толока (залишене на випас), переліг, обліг (залишене на спочинок або сіножать), цілина (ніколи не оране), левада (біля хати чи огорожі), пашня (засіяне хлібом) [54]. Різноманітність цих синонімів у значенні «агрокультурна ділянка» підкреслює український етнос як хліборобську націю, невтомних трударів землі.

Поле, подібно до лісу, відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні української свідомості. Його головне значення пов'язане з уявленням про просторість і відкритість: «воно споконвіку присутнє в самому корінні, складаючи його семантичну домінанту, етичний образ і суть» [52, с. 143]. Узагальнене поняття чисте поле вживається у значенні «вільний простір» [23, с. 218] і позначає віддалене поле або місце, але не означає «близьке поле», де працює селянин. Ця усталена образна конструкція передає значення «далекої межі» і виступає абстрактним узагальненням «відкритого простору» [23, с. 218]. Синонімом цього виразу є лексема степ.

Однією з ключових функцій поля є його роль як місця господарської діяльності. «До XV століття у слов'ян переважала підсічна система землеробства, оскільки обробляти лісисті землі було простіше, ніж степові,

а посіви легше захищати від кочівників саме в лісі» [19, с. 37].

Це ще одна підстава для розрізнення поля як сільськогосподарського угіддя, часто розчищеного в лісі, та чистого поля – просторої відкритої й рівної ділянки рельєфу. Поле як освоєна ділянка природи протиставляється лісу, що сприймається як неосвоєна територія, відображаючи опозицію «своє» (корисне, що вимагає догляду) – «чуже» (небезпечне, що потребує обережності). «З іншого боку, поле виступало природною межею між деревами і країнами» [57, с. 214].

Для Давньої Русі поле було не лише географічним простором, а й символом «ворожого зовнішнього світу», адже з XI століття воно стало сприйматися як «втільнення зовнішнього світу, який погрожує численними бідами...» [57, с. 212–213]. Чисте поле уособлювало «місце битви та судового поєдинку, імовірно вже з XII століття» [57, с. 217].

Степ, подібно до поля, постає як простір небезпеки й загрози, адже саме там точаться битви з ворогом або стихією. Це відкрите, незахищене й переважно «чоловіче» місце, де відбуваються й страти. А. Дж. Тойнбі підкреслює, що відкриті простори становлять серйозний виклик для спільнот, які там мешкають, змушуючи їх докладати максимальних зусиль для виживання. «Саме тому цивілізації кочових народів не досягають такого рівня розвитку, як осілі» [56, с. 16]. «Сучасний український народ формується в Добу Козацтва, саме тоді, коли українська людність покидає свій споконвічний притулок – ліс – через затримку розселення. Опанування степу (військово, господарчо, а потім і культурно) відбувається надзвичайно болюче. У широких степах легко було розводити табуни коней та гурти рогатої худоби, але небезпечно в ньому жити – після татаро-монголів у степу цілі століття гуляла турецько-татарська неволя» [63].

Отже, у цьому просторовому концепті поєднуються риси і ландшафтного об'єкта, і історично значущого місця. Іншими словами, відбувається «перетворення топосу на хронотоп» [4, с. 128].

У слов'янських традиційних віруваннях поле, розглянуте як оброблювана ділянка землі, виступає пограничним простором, що поєднує в собі ознаки «свого» й водночас «чужого». «На полі не лише працюють люди, але й живуть русалки, віли, сидить залізна баба. Як межовий локус поле є місцем, де сходяться два світи – цей світ людей і той світ духів, локальних і темпоральних демонів, померлих предків. Східним слов'янам відомі духи полів (полудниця, польовик), основна функція яких полягала в тому, щоб охороняти посіви від кочівників» [22, с. 36]. Поле нерідко ставало місцем здійснення різних магічних обрядів. Навіть нині в українських селах побутує віра, що за допомогою спеціальних магічних дій на полі можна змінити долю його власника. Слово «поле» стало основою для багатьох географічних назв – топонімів, що також віддзеркалюють спосіб життя та світогляд мовно-культурної спільноти. Найвідомішою історичною назвою є *Гуляйполе* (Запорізька область), причому подібні топоніми трапляються й у сусідніх регіонах України – на Полтавщині, Дніпропетровщині та Черкащині. У давнину словом «поле» називали південні українські степи, де проживали кочові племена. Назва цього елемента рельєфу стала основою для низки топонімів: Доброполе (Тернопільщина), Полівці (Тернопільщина, Рівненщина) тощо. Також поширені складні топоніми – Веселе Поле (Дніпропетровщина), Велике Поле (Рівненщина), Дівоче Поле (Кіровоградщина) та інші. Крім того, «значна частина власних назв утворена за допомогою суфіксів -піль, -пілля: Тернопіль, Білопілля (Вінниччина, Сумщина), Великопілля (Миколаївщина), Великополе (Львівщина), Високопіль (Дніпропетровщина), Вишнопіль (Черкащина, Хмельниччина)» та ін. [12].

Цікаво, що терміни «пасовисько» і «луг» не фіксуються у словниках синонімів як взаємозамінні. Проте, як зазначено у Вікіпедії, «лука, луг – це ділянка ґрунту за умов достатнього або надмірного зволоження, покрита переважно багаторічними трав'янистими рослинами, здебільшого злаками та осоковими. Зазвичай використовується як пасовище для домашньої

худоби та як сіножаті. Усі луки характеризуються наявністю травостою та дернини».

Таким чином, луки та трав'янисті угіддя можуть бути пов'язані як з полями, так і з болотистими місцевостями, залежно від кількості вологи та сільськогосподарського використання.

Лексема «степ», яка є синонімом поля, має дещо інше семантичне навантаження, оскільки вона позначає степ як «великий, безлісий, вкритий трав'янистою рослинністю, рівнинний простір у зоні сухого клімату» [53].

О. Єфименко вважає, «у менталітеті українського народу концепт *СТЕП* є дуже важливим, бо степова зона займає, порівняно з іншими фізико-географічними зонами України, найзначнішу територію – 40 % усієї площі України, а фактор географічного середовища існування народу-носія мови, як відомо, впливає на концепту картину світу мовця, що відбито в його мовній картині світу» [18, с. 5]. Степ символізує «волю, безперешкодне існування. Його простори, що не мають меж, органічно породжують відчуття свободи, автономності людини й прагнення залишатися вільною, відважною та непобореною» [30, с. 63].

В українському загадковому фольклорі суб'єктами руху в цьому просторі виступають вітер, небесні світила, дикі звірі, птахи та частини тіла (зокрема око), що слугують переважно предметом загадування: «*Сивеньке, чорненьке – все поле збігає*» (*Заєць*) [67, с. 96], «*Летить коник, басує, полем-додем пустує, ніхто його не впіймає і ніхто не загнуждає*» (*Вітер*) [67, с. 43], «*На широкому полі дорогами ходить пан із слугами (Небо, зорі і місяць)*» [67, с. 11]. Лексема *поле* у цих загадках виражає значення «умовного, абстрактного простору». Варто зазначити, що компонент *поле* у такому значенні вживається для позначення простору, характеристики якого не мають значення – головну роль відіграє сам об'єкт загадки. *Поле* постає як природне середовище існування птахів і диких тварин, що простежується виключно в українських пареміях: «*Заєць поле любить*» [43, с. 89]; «*Не сули журавля в полі, дай синицю в руки*» [43,

с. 220]. Прислівникові конструкції *на полі, через поле* уживаються в описовій частині загадок, тоді як зооніми виконують подвійну функцію — слугують вторинною номінацією в описі та виступають безпосереднім об'єктом загадування: *«Звірок маленький, зимою біленький, літом сіренький, по полю стриб-стриб, по снігу тик-тик» (Заєць) [67, с. 97], «Маленьке хлоп'я по дворах скаче, усе плаче, на полі ночує, коноплі краде» (Горобець) [67, с. 115].*

Паремійний фонд української мови відображає колективні уявлення про поле як символ прибутку й ознаку заможності: *«Взяв убогого поле, а багатому дав» [45, с. 206], «Як твоя, доню, доля, то накупить чоловік і поля, а як безділля, то продасть і подвір'я» [45, с. 177].* Водночас існує й протилежне народне твердження, яке заперечує виняткові переваги поля в господарстві: *«Ліпше мати гарну жінку, ніж сто фалеч поля» [44, с. 95].*

У народній свідомості українців нестача великої орної землі ставала підставою для глузувань, оскільки сприймалася як ознака господарської лінії: *«Там того поля на заячий скік» [43, с. 48], «Поля, що й курці лапкою нема, де ступити» [43, с. 48].*

Степ і поле постають символами краси, адже ці природні об'єкти викликають захоплення та дарують естетичну насолоду: *«Степ, поля – розкіш моя» [43, с. 48].* У колективній свідомості українців поле асоціюється з «простором обману, невідомості й труднощів», сприймається як ізольоване та потенційно небезпечне місце: *«Шукай вітра в полі» [45, с. 98], «Пішло поле в ліс» [200, с. 730], «Від вересня вогонь і в хаті, і в полі» [43, с. 88].*

Паремійний фонд містить численні вислови, у яких реалізується когнітивна ознака концепту *ПОЛЕ* як «джерела матеріальних благ»: *«Рік поле дармує, за то три роки родит» [8, с. 718], «Гній у поле одвезеш, більше хліба привезеш» [43, с. 92].*

Поле виступає джерелом матеріальних благ подвійного типу: з

одного боку, воно забезпечує ресурси безпосередньо, слугуючи місцем збору ягід: *«В чистім полі він росте на високих ніжках, в зелених панчішках, квіточки блакитні, очееньки привітні (Льон)»* [67, с. 175]; *«Не нашого поля ягода, місцем, де ростуть трави: В лінивого на полі кропива росте»* [44, с. 447], з іншого боку – як пасовище для домашньої худоби: *«Поле голубе, овечки золоті, пастух рогатий (Небо, зорі і місяць)»* [44, с. 447].

Зафіксовано значну кількість паремій, у яких відображено взаємозв'язок між полем і працею: *«Як у поле, Анцю в боці коле, як до танцю, вже не коле Анцю»* [43, с. 49], *«Весна кличе в поле»* [43, с. 79], *«Хто в полі лінивий – у того хліб ледачий»* [44, с. 108], *«Пішла Гандзя в поле жати, тай забула серп узяти»* [44, с. 98], *«Маленьке, кругленьке, усе поле обійшло і назад прийшло (Серп)»* [67, с. 225].

У пареміях поле здебільшого уявляється як джерело врожаю. Земля здавна була для українців годувальницею та символом материнського лона, де формується і фізичний, і духовний світ людини. Вона дарує життя й захищає його, забезпечуючи людство природними багатствами. Тому в українській традиції чимало паремій змальовують поле як простір, що родить і годує, без якого неможливе існування: *«Дай полю гною – дасть хліба вволю»* [43, с. 48], *«У червні на полі густо, а в коморі пусто»* [43, с. 87].

До концептосфери *ПОЛЕ* належать і зооніми, зокрема свійські тварини, які в побутовій свідомості постають помічниками землероба, хоча часом можуть і підвести під час роботи: *«Не вір жінці вдома, а коняці в роботі»* [44, с. 94]. Втім, частіше в пареміях поле зображується не як місце праці свійських тварин, а як просторе пасовище, де їм зручно перебувати, адже тут є простір для руху й достатньо поживи: *«Іде в поле – як дощечка, а йде з поля – як бочечка (Корова)»* [231, с. 88], *«Поле голубе, овечки золоті, пастух рогатий (Небо, зорі і місяць)»* [231, с. 11].

В окремих пареміях української мови лексема «луг» постає як носій

семи 'краса': «Гарна дівчина як у лузі калина» [67, с. 197]; семи 'радість': «Не вдавайся в тугу, чекай щастя з зеленого лугу» [45, с. 197]. Образ калини в лузі переноситься на вродливу дівчину, а весняний луг символізує красу й розвіює смуток.

Образний компонент концепту *ПОЛЕ* представлений метафорою «поле як жива істота» з антропоморфними рисами, що відображає анімізм у світосприйнятті носіїв української та англійської мов. Це актуалізує природні характеристики ландшафтів і формує опозиції: полю властива «добра видимість», лісу — «добра чутність»: «Як листя жовтіє, ліс і поле смутніє» [43, с. 48], «Ліс краде, а поле бачить» [43, с. 48], «Не май поля за бовдура, а ліса за дурня» [43, с. 48].

В українській побутовій свідомості зустрічаються паремії, у яких нива виступає образом життєвого шляху людини, переповненого різними труднощами: «На віку, як на довгій ниві – усього трапиця» [60, с. 441], «Життя як терниста нива: не пройдеши, ноги не вколеши» [44, с. 155], «В житті – як на довгій ниві» [44, с. 155]. Цей образ сформувався на основі практичного досвіду українців, оскільки жнива були найнапруженішим періодом господарської праці. Життя порівнюється з полем за ознаками «відкритості» та «неосяжності» (напр., «Вік прожити – не поле перейти» [8, с. 325]).

Поле, степ і луг символізують боротьбу за свободу й державність України. Степ і чисте поле виступають архетипами національної свідомості, у яких втілені цінності простору та волі. У пареміях козаки постають героями, для яких поле — символ свободи та необмеженого життя, де вони діють на власний розсуд, захищаючи батьківщину: «Степ та воля – козацька доля» [45, с. 264], «Коли козак в полі, то він на волі» [45, с. 263]. Фізичні властивості степу — «безкраїсть» і «широкість» — породжують прагнення до волі та відваги. У паремії «Пішов на Вкраїну, на степи, на вольні землі» [45, с. 283] степ символізує свободу, тоді як сучасна паремія «Солдату і в полі в неволі» [45, с. 270] підкреслює

обмежену свободу вояка.

Отже, поле постає ареною битви та козацької звитяги, що відображено в пареміях: *«Один в полі не воїн»* [45, с. 269], *«Серед поля вояк стоїть...»* [67, с. 85], *«Краще вмирати в полі, ніж у баб'ячому подолі»* [45, с. 266], з антонімним варіантом *«І один у полі воїн, коли гроші є»* [45, с. 269]. Також є жартівливі прислів'я про побут козаків: *«Не наше діло в рязжі стрибати, наше діло козацькеє конем по степу гуляти»* [45, с. 263].

Степова зона України була осередком козаків і чумаків (XV–XIX ст.). Через пересування степами чумаки завжди носили зброю для захисту: *«Для безпеки в дорозі всі чумаки мали рушниці й довгі списи...»* [68]. Вони постають не лише торговцями, а й воїнами, як зазначено в паремії: *«Кий у степу чумакам хазяїн»* [60, с. 464].

Багато паремій із досліджуваним номеном у фразеологічному значенні відображають риси людського характеру, що пояснюється архетипним зв'язком «природа – людина», коли ознаки природних явищ переносяться на поведінку людини за принципом подібності. При цьому засуджуються та висміюються такі риси, як зверхність, особливо серед багатіїв: *«О, широкого поля ягода, нам не рівня»* [44, с. 161]; байдужість: *«Чи вдома, чи в полі – мені однаково»* [44, с. 426]; вередливість: *«Вдома боюся, а в поле не хочу»* [44, с. 400]; збиточність: *«Ним я в поле не пущай, ним я дома не лишай: вдома горці покашу, а в поли шкоди зроб'ю»* [8, с. 755]; забудькуватість, недбалість: *«Пішла Гандзя в поле жати, тай забула серп узяти»* [8, с. 452].

У пареміях із лексемою «поле» найчастіше критикують ледачість, адже поле й лінь несумісні: без праці не буде врожаю й життя родини опиняється під загрозою (*«Як біда лінива, то каже, що широка нива»* [45, с. 153]). Навіть мала праця формує любов до роботи (*«Хоть мала нива, та не будеш лінива»* [200, с. 599]). Існують і жартівливі вислови про лінь, зокрема гендерно орієнтовані: *«Чоловік орать, а жінка руками махать»* [44, с. 102], *«Як у поле, Анцю в боці коле...»* [45, с. 49].

Словосполучення «чисте поле» в пареміях *«Бог дасть долю і в чистім полі»* та *«Зустріла мене доля серед чистого поля»* розширює значення «віддалене поле», набуваючи сенсу «будь-де». У першій паремії це підкреслює, що Бог може дати долю в будь-якому місці й часі, у другій — що доля приходить несподівано, персоніфіковано, поєднуючи язичницьке й християнське розуміння долі як всевладної й доброї сили.

В українському паремійному корпусі зафіксовано 192 паремії з компонентами *поле, степ, луг* (17 %). *ПОЛЕ* є одним із найдавніших і постійних орієнтирів у природі та житті етносу [57, с. 104], відображаючи ознаки, сприйняті як соціально значущі й ментально марковані. Паремії з концептом *ПОЛЕ* в українській мові трапляються часто, що пояснюється рівнинністю ландшафту, родючістю земель та традиційним ставленням до праці. Найбільш представлене значення «місце сільськогосподарської праці», найменш — «ознака достатку».

2.2. Втілення концепту *ЛІС* у прислів'ях та приказках української мови

У «Словнику української мови» наведено таке тлумачення слова «ліс»: «1) велика площа землі, заросла деревами і кущами; 2) дерева, які ростуть на такій площі; 3) перен. велика кількість, багато (високих предметів); 4) одн. зрубані дерева як будівельний та ін. матеріал» [53]. У пареміях розглянута лексема трапляється в усіх своїх значеннях: *«Щука понури хвостом вильнула: ліси та гори встали (Коса)»* [67, с. 225], *«В землі – черви, в воді чорти, в лісі – сучки, в суді – крючки, куди втекти?»* [67, с.248], *«Що в лісі, то все губа, що в воді, то все риба»* [8, с. 615], *«В лісі росте, на березі родиться, у воді живе, а в вогні умирає (Човен)»* [67, с. 257], *«Най то йде на ліси, на гори та на сині озера»* [8, с. 36], *«Огляда суворо скоса степ, ліс, села і міста, розпустила сиві коси, а їх буря запліта (Осінь)»* [8, с. 300]. У цих мікротекстах відображене наївне поділення простору на три головні складники: ліс, поле та море (будь-який водний

простір): «Єдно дерево, то ще не ліс» [8, с. 65], «У лісі росте, з лісом рівняється, а лісу не бачить (Серцевина в дереві)» [8, с. 82], «Один дуб у полі не ліс» [45, с. 273]; «Кривого дерева в лісі найбільше» [8, с. 752]; «Вирубай на злого й цілий ліс, то він все буде один біс» [45, с. 284].

Ліс був важливим джерелом матеріальних благ і займав значну частину території проживання давніх українців. До XV ст. переважало підсічне землеробство: лісний ґрунт легше оброблявся, а сам ліс захищав посіви від кочівників. Орні землі поступово відвойовувалися у лісів і боліт. Тут також полювали. «У лісах – соснових на півночі та на Поліссі, дубових та мішаних південніше – можна було полювати цілий рік. Мед брали у диких бджіл, ставили свої борті» [40, с. 25]. У лісі випасали домашню худобу. Він забезпечував людей будівельною деревиною, а також постачав дичину, шкіри, ягоди, гриби.

Однак, попри важливу роль лісу в господарстві українців, він приховував у собі небезпеку й викликав страх. Історик В. Ключевський зазначав: «...ставлення давньоруської людини до лісу неприязне або недбале: вона ніколи не любила свого лісу. Несвідома боязкість оволодівала нею, коли вона ступала під його похмурий покров. Сонна, «дрімуча» тиша лісу лякала її; в глухому, беззвучному шумі його віковічних верховіть чулося щось зловісне, щохвилиenne чекання неочікуваної, непередбачуваної небезпеки напружувало нерви, збуджувало уяву. І давньоруська людина населила ліс усілякими можливими страхами» [30, с. 59].

Часто слово «ліс» співвідноситься з поняттям «пустир, пустище, пустий простір», тобто з територією без людської присутності. «Опозиція *дім – ліс* виступає конкретним варіантом протиставлення *близьке – далеко* і реалізацією опозиції *свій – чужий*» [255, с. 110]. За спостереженням В. Колесова, для слов'ян ліс уособлював небезпеку природи та в найдавнішому сенсі символізував чуже.

Ліс уявлявся як місце чудес ще з язичницьких часів, де шанували

дерева як оселі душ чи духів і мешкали міфічні істоти, доброзичливі або ворожі людині. Значення «дерево» пов'язували з чарами й дивом, хоча уявлення про нього як живу істоту були рідкісними й здебільшого стосувалися заборони рубати дерева. Ліс завжди вселяв страх, адже в його нетрях ховалися різні страхіття, а лісовики могли заманювати людей у глибину.

Ще ліс вважався священним: особливо шанували дуби та священні гаї, де було заборонено рубати дерева, полювати чи ловити птахів. Вірили, що саме там мешкають боги, тому проводили обряди та встановлювали культові споруди. Візантійський імператор Константин Багрянородний описав жертвоприношення та ворожіння біля священного дуба на Хортиці. Окрім релігійного значення, ліс слугував надійним прихистком від ворогів. Ці особливості лісу знайшли відображення в національній мовній картині світу, зокрема в українському паремійному корпусі. Синонімами лексеми ліс є: *бір, гай, перелісок, діброва, дубняк, пуща, хащі, праліс, луг*. У пареміях концепт ЛІС реалізується не лише через слово «ліс», а й через «гай» та «діброву», однак вони вживаються рідко.

В пареміях ліс найчастіше постає як мета або напрямок руху: *«Або ти, тату, у ліс їдь, а я дома зостанусь, або я дома зостанусь, а ти, тату, у ліс їдь»* [60, с. 260], *«Біда над бідами: ми до ліса, а вона за нами»* [8, с. 142], *«Їхав у ліс, а став біля шинку»* [44, с. 443], *«Як підете в ліс, що ви уперед рубатимете (Кору)»* [67, с. 319]. У повсякденній свідомості ліс сприймається як простір, у якому відбувається рух або переміщення: *«Іде лісом – не шелестить, іде водою – не плюскотить (Промінь сонця або місяця)»* [67, с. 21], *«Ішла без ліс червона корова і сміялася (Сонце)»* [67, с. 17], *«Іде лісом – не шелестить, іде водою – не плюскотить (Промінь сонця або місяця)»* [67, с. 21]. Показово, що в контексті руху ліс має суперечливу оцінку: з одного боку, він є місцем пересування, а з іншого – непридатним для нього простором, де легко заблукати: *«Блуджу по місті, як по лісі»* [8, с. 104], *«Не привик ліс до наших коліс»* [43, с. 119], *«Виріс*

ліс, білий весь: пішки в нього не ввійти, на коні не в'їхати (Мороз на шибиці)» [67, с. 28].

В пареміях лексема «ліс» відтворює ознаку «чутність, наявність відлуння»: «Гойкає як у лісі» [8, с. 537], «Як у лісі гукнеш, так і відгукнеться» [43, с. 801]. Ця властивість лісу передається опосередковано через образи предметів і явищ, що асоціюються зі звучанням (голос, музичні інструменти, відлуння, дзвін монети): «За лісом, за лугом червона теличка реве (Скрипка)» [67, с. 284], «За лісом, за пралісом два вовка трублять (Дзвони дзвонять)» [67, с. 290].

Природні явища (сонце, місяць, дощ, вітер, туман, сніг), пов'язані з образом лісу, у загадках часто передаються через нього як через символічний простір – локус: «Ой за лісом, за пралісом сиві батоги висять (Дощ)» [67, с. 38], «За лісом, за перелісом золота діжа горить (Сонце)» [67, с. 637].

У побутовій свідомості концепт ЛІС асоціюється з когнітивною ознакою «місце, де мешкають дикі тварини та птахи». У пареміях це уявлення ілюструється образом лисиці: «Старого лиса не виманеш із ліса» [43, с. 210]; зайця: «Біг зайчик попід лісок, сипав з гори пісок (Місяць і зорі)» [67, с. 15]; ведмедя: «Робота не ведмідь, до лісу не втече» [43, с. 286]; оленя: «Хто на собі ліс носить? (Олень)» [67, с. 994]; гадюки: «Серед ліса-ліса лежить шмат заліза (Гадюка)» [67, с. 99]; сороки: «Єдна сорока з ліса, а десять у ліс» [8, с. 200].

Найпоширенішими є паремії, що відображають тісний зв'язок між лісом і вовком: «Вовка як годуй, а він усе в ліс дивиться» [8, с. 350], «Боїшся вовка – в ліс не ходи» [8, с. 171], «Певне вовк у лісі здох» [8, с. 357]. Цей зв'язок зумовлений тим, що і ліс, і вовк асоціюються з небезпекою та непізнаністю – спільною рисою концепту ЛІС у свідомості носіїв української лінгвокультури.

У колективній свідомості ліс постає як важливе джерело різноманітних благ і природних ресурсів. Для українців він є місцем збору

ягід, грибів, горіхів, постачальником деревини та палива: *«В лісі вирубане, сокирою витесане, а в руках плаче (Сопілка)»* [67, с. 284], *«Що в лісі родиця, то в дворі згодиця»* [61, с.456], *«В ліс не з'їздиш, то й на печі замерзнеш»* [43, с. 243], *«Чим дальше в ліс, тим більше дров»* [43, с. 250]. Збір грибів і ягід, заготівля дров, є складним заняттям. Для того щоб зрубати дерева на дрова, необхідні відповідні знаряддя праці: *«Був би ліс, а сокира буде»* [43, с. 252]. Загалом підготовка дров на зиму вважається справою, не призначеною для жінок: *«Поїхала баба в ліс без підтоки, без коліс, як зайшла в сухий пені, то стояла цілий день»* [8, с. 42]. Збирання грибів також потребувало обережності, адже під час пошуків легко було заблукати: *«Без щастя в ліс по гриби не ходи»* [45, с. 169].

Переважно в українських пареміях ліс змальовується як «місце випасу худоби»: *«Повний ліс – білих кіз (Зуби)»* [67, с. 136], *«Жени воли в ліс, а перед ними все біс»* [8, с. 131], *«Котра корова йде вечір до ліса, мусять її вовки з'їсти»* [8, с. 602]. Унікальною для української етносвідомості є об'єктивація семи «міра простору, віддалене місце» через прийменникову конструкцію "за лісом": *«Ой за лісом, за пралісом червона гора встає (Місяць)»* [67, с. 13]; *«Ой за лісом, за пралісом золота діжа сходить (Сонце)»* [67, с. 16].

Ознака віддаленості простежується й в паремії з обставинною конструкцією "під лісом": *«Бачить під лісом, а не бачить під носом»* [60, с. 307], де висміюється схильність помічати чужі недоліки, ігноруючи власні.

Специфічною для колективних уявлень українців є концептуалізація лісу як джерела достатку: *«Як є ліс, то є гріш»* [8, с. 615]. Ліс не лише задовольняє харчові потреби людини, а й створює можливість заробітку завдяки торгівлі його природними ресурсами або виробами з дерева. Це ж значення відображає й інша паремія: *«Гриби ростуть у лісі, а в місті їх знають»* [43, с. 125].

В пареміях ліс, подібно до поля, постає як власність панів чи заможних селян, які отримують із нього прибуток: *«Хтось вивози цілий ліс,*

то все буде один біс» [43, с. 120], *«Пан спить, а ліс росте»* [45, с. 235], *«Усе панам – і ліс, і лан, а нам підмет (Грядки) лишили на три яришини»* [45, с. 240], Так селяни висловлювали невдоволення привласненням лісових багатств панами й підкреслювали їхню минушість.

Уявлення про висоту як невід’ємну характеристику лісу, зумовлену деревами, що там ростуть, знаходять відображення в паремійному фонді. Високі дерева саме й надавали лісу статус еталону висоти для слов’янських народів: *«Стоять вила, а на вилах барило, а на барилі кивало, на кивалі моргало, а на моргалі гора, а на горі ліс (Людина)»* [67, с. 129], *«Що вище лісу, без кореня? (Сонце)»* [67, с. 19], *«У лісі росте, з лісом рівняєця, світа не бачить (Осередок в дереві)»* [60, с. 645].

Особливість лісу як «співвідношення частини і цілого (дерев і лісу)» знаходить своє відображення в пареміях. У таких контекстах лексема «ліс» часто набуває метафоричного значення «велика кількість». *«В лісі не без пенька, а в селі не без дурака»* [44, с. 337], *«В лісі був, а дров не бачив»* [60, с. 307] – не помітити очевидного, *«Чий пень, того й ліс* [43, с. 120] – про власність, *«Один дуб у полі не ліс»* [45, с. 273] – підкреслює, що самотужки важко чогось досягти. У паремії *«Чим даліше в ліс, тим більше дров»* [8, с. 713] ліс концептуалізується одночасно як великий об’єкт і місце заготівлі дров, підкреслюючи складність лісорубної праці. Ці ознаки зумовлюють метафоричне значення прислів’я: чим сильніше розгортається подія, тим більше з’являється перешкод.

Паремії репрезентують одне з основних протиставлень національного світовідчуття – «своє» проти «чужого». Ліс виступає як «невідоме, чуже місце», протиставлене знайомому, освоєному простору – дому, а його чужість акцентується через протиставлення людям: *«Чуже діло – темний ліс»* [43, с. 256], *«Нема ліса без вовка, а села без злодія»* [8, с. 479], *«Вовка голод з ліса гонит»* [8, с. 350].

Як свідчать наведені паремійні зразки, ліс у пареміях символізує чужий світ – не тільки зовнішній, а й внутрішній. Лексема «ліс» набуває

виразно негативне забарвлення завдяки означенню *темний*, яке пов'язане з невідомим і складним. Водночас ліс не лише протиставляється людському світу, а й порівнюється з ним: «*В глоті як у лісі заблудити можна*» [8, с. 486], «*В глоті гірше чоловіка шукати, як у лісі*» [8, с. 486]. Інакше кажучи, серед людей та їхніх поглядів можна так само загубитися, як і в лісі.

Етноспецифічне значення концепту *ЛІС* для носіїв української мови полягає в уявленні, що «в лісі трапляються чудеса, а його мешканцями є потойбічні, міфічні істоти та нечиста сила». Такі уявлення дуже часто проявляються через асоціацію лісу з чортом (бісом), що відображає як міфологічний, так і християнський світогляд українців: «*Один дивиться до ліса, а другий до біса*» [44, с. 268], «*Пішов до ліса, надибав біса*» [8, с. 479], «*Ні до ліса, ні до біса*» [8, с. 479]. Паремійний вираз «*Ліс краде, а поле бачить*» [44, с. 377] відображає язичницькі уявлення давніх українців, за якими природні явища наділялися душею та постають як живі істоти. Навпаки, християнські вірування стали основою сучасної паремії «*Бог має дати в лісі, то й до хати принесе*» [8, с. 139].

У прислів'ї «*Один до ліса, другий до біса*» [45, с. 52] спостерігаємо протиставлення за смисловими ознаками: ліс символізує «місце господарської праці», а біс – «неробство та шкідливий вплив», тобто висловлюється ідея безладу в громаді. Схожа тематична модель простежується також у пареміях: «*Хто в ліс, а хто по дрова*» [43, с. 250], «*Я до ліса, ти до біса*» [8, с. 480].

У пареміях ліс символізує клопіт або нещастя: «*Чорт біса витягне із ліса*» [45, с. 290], тобто зло приходить на допомогу злому у скруті. Семантика «не виконувати зайвої, безглуздої роботи» властива лише українським пареміям, де вербалізується зв'язок ліс – дрова: «*В ліс дрова не везуть, в колодязь воду не ллють*» [43, с. 80], а також у варіанті «*Дров до ліса ніхто не носить*» [45, с. 70].

Ліс, що асоціюється зі свободою й відсутністю обмежень, у пареміях

постає метафорою негативного середовища, шкідливих впливів і звичок: *«Кожний біс тягне в ліс»* [45, с. 284], *«Вовча натура все в ліс тягне»* [60, с. 163] – так говорять про людину, яка прагне повернутися до колишніх звичок чи способу життя. Як і вовк, ліс має негативну конотацію, тому його часто ототожнюють із середовищем аморальних людей: *«То вже велика біда в лісі, як вовк вовка їсть»* [45, с. 151] – про гострі конфлікти між лихими людьми.

Образ лісу не завжди сприймається негативно – подекуди він постає як символ рідного середовища: *«Вовка голод з лісу гонить»* [8, с. 350] – тобто голод змушує залишати звичне місце й шукати інші способи виживання.

У прислів'ї *«Старого лиса не виманиш з ліса»* [43, с. 210] ліс теж символізує звичне середовище, однак загальний зміст вислову передає негативну характеристику спритної й досвідченої людини, яку складно викрити.

Метафора *«Викликав вовка з ліса»* [8, с. 349] означає «накликати на себе неприємності, створити зайві проблеми». Крім того, ліс символізує волю й свободу, що відображено в паремії: *«Ліпше пташині голодом у лісі, як при цукрі і багатій стрісі»* [8, с. 808].

Образна складова концепту *ЛІС* також репрезентує асоціативний зв'язок «ліс – неосвіченість». Це переносне значення зумовлене уявленням про ліс як «відокремлене, безлюдне місце», тож усі його мешканці сприймаються як неосвічені й дикі: *«У лісі родився, нічого не знає»* [43, с. 120] – про невиховану та малоосвічену людину, *«І я не в лісі виріс, а межі людьми»* [43, с. 201] – про людину, яку вважають нерозумною або обмеженою, *«Наука не ходить по лісі, а по людях»* [43, с. 201], *«Це ти з лісів, це ти з дебрів?»* [8, с. 480] – так іронізують з того, хто не обізнаний із елементарними речами. Семантику неосвіченості посилює імпліцитне уявлення про ліс як темний простір, де легко заблукати: *«Наука не в ліс веде, а з лісу виводить»* [44, с. 317]. Іноді джерелом незнання та

дезорієнтації виступає не сам ліс, а біс, що плутає людину й збиває її з толку: *«Пішов до ліса, надибав біса»* [8, с. 479] – про того, хто втратив розум або заплутався у складній ситуації.

Існують паремії, майже однакові за своєю образно-сміисловою структурою: *«Вовка боятися – в ліс не ходити»* [43, с. 201], де метафорична сема «труднощі, ризик» передається через образ вовка.

В українських пареміях із компонентом «ліс» репрезентуються риси характеру людини, здебільшого з негативним відтінком: *«Ні до ліса, ні до біса»* [43, с. 418] – тобто, який не здатний на щось корисне або значуще, *«Робота не ведмідь, до лісу не втече»* [43, с. 286] – хто зволікає з роботою та виправдовує свою нероботу як ледар, *«У лісі вовки виють, а на печі страшно»* [43, с. 409] – жартують із ледаря, *«Або ви тату в ліс по дрова, а я вдома, або я вдома, а ви тату, йдіть в ліс по дрова»* [44, с. 351] – глузування з ледаря, *«Не борони козі ліса»* [43, с. 169] – так кепкують із впертої людини, *«Вирубай на злого й цілий ліс, то він буде все одно біс»* [45, с. 284] – так кажуть про незмінність вдачі злої людини, *«Їхав у ліс, а став біля шинку»* [44, с. 443] – про селянина, який любив чарку і забував про роботу.

Негативна конотація концепту ЛІС як чужого, небезпечного простору підтверджується наявністю в паремійному фонді численних замовлянь від біди та злих намірів на адресу недобрих людей: *«Прийшов собі з лісу, то іди собі к бісу»* [43, с. 119], *«Нехай тєє лихо сидить в лісі тихо!»* [45, с. 161], *«Хай іде лихо на ліс, звідки його біс приніс»* [45, с. 161].

Отже, концепт ЛІС є релевантним для носіїв української мови. Його понятійну складову складають ознаки: «велика площа землі, заросла деревами», «дерева на цій площі», «зрубані дерева як матеріал». У зіставляваних мовах додатково виділяють: «ліс як ціль або напрям руху», «місце переміщення», «де можна заблукати», «середовище диких тварин», «джерело матеріальних благ», «природно-сировинний ресурс».

Для української культури специфічні значення включають: «випас

худоби», «джерело їжі», «ділянка біля поля», «мешкання міфічних істот», «місце відпочинку». Образна складова проявляється метафорами: «ліс – небезпека, труднощі», «ізолюваність, неосвіченість», «ліс – багато». Ціннісно ліс постає як «чуже, невідоме» або «своє» з меліоративним забарвленням.

В українському паремійному фонді найчастіше фігурують значення «ліс як джерело благ» і «ліс – біс (чорт)», пов'язані з міфологічними уявленнями.

2.3. Втілення концепту *ГОРА* у прислів'ях та приказках української мови

Концепт *ГОРА* в українському паремійному корпусі репрезентується лексемою «гора» та її формою множини «гори». Понятійний компонент цього концепту визначається шляхом аналізу етимології та словникових дефініцій лексеми «гора». «Академічний тлумачний словник української мови» подає такі значення досліджуваної лексеми: «1) значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень; 2) тільки мн. гориста місцевість, країна; 3) перен. велика кількість чого-небудь складеного в купу; багато чогось» [53].

Етимологічний аналіз лексеми «гора» свідчить про її прадавнє походження. Вона споріднена з болгарським "гора" у значенні «ліс», давньопруським "garian" – «дерево» та латинським діалектним "gire" – «ліс». Така спорідненість указує на те, що первісне значення слова могло бути пов'язане не лише з підвищенням рельєфу, а й із лісистою місцевістю, що вкривала гори, або взагалі з рослинним покривом. «Синонімічний ряд до лексеми «гора» охоплює такі назви: *бескид* (значне підвищення над рівнем моря), *кичера* (гора, вкрита лісом, за винятком вершини), *скеля* (кам'яниста з крутими схилами), *узгір'я*, *горб* (звичайне підвищення), *пагорб* (невисокий), *бердо* (стрімка гора або провалля), *магура* (висока гора), *клива* висока гора, вкрита темним смерековим лісом), *зомпля*

(стрімка гора), *жбир* (скелястий пагорб між долинами), *діл* (гора, що розділяє два населені пункти, гори, ріки чи долини)»[54].

Концепт ГОРА широко відображений у топонімах та ойконімах України, зокрема: *Кармалюкова гора* (Поділля), *Ведмідь-Гора* (Крим), *Лиса Гора* (Львівщина, Івано-Франківщина, Черкащина), *Полонинські гори* (Закарпаття), а також у ойконімах: *Вільногірськ*, *Гірне*, *Міжгір'я*, *Підгірці* тощо. Назва *Гологори* походить від "голі гори", що вказує на відсутність деревної рослинності. Серед гідронімів зафіксовано *Калигірка*, *Лисогір*, *Горинь*.

Етимологія річки *Горина* пояснюється по-різному: деякі дослідники пов'язують назву з готським "gagunja" – «джерело», проте більш вірогідним вважають значення «річка з гір», походження від ст.-рус. *Горина* – «гірська місцевість» (пор. і.-є. "guer", "guor" – «гора, покрита лісом») [59]. Історично річка дійсно проходить через високі виступи Волинської гряди, набуваючи напівгірського характеру.

Схожим чином оронім *Могила* (Львівщина) походить від апелятива *могила* – «окрема висока гора» і входить до складених топонімів: *Могила-Бельмак*, *Могила Висока*, *Могила Корсак* тощо [59].

Багатий синонімічний ряд і численні топоніми з лексемою «гора» свідчать про релевантність концепту ГОРА для українського етносу. Етимологічний та денотативний аналізи показують, що семантика концепту включає такі загальномовні значення: «гориста місцевість, поросла лісом», «велика кількість», «велике підвищення над навколишньою місцевістю», «велика купа».

На думку О. Потебні, мова «розвинулася з міфів, утворених за допомогою слова. Міф подібний до науки в тому, що й він постав через прагнення до об'єктивного пізнання світу» [42, с. 45].

Слово «гора» в давній міфології символізувало найвищу точку землі, «пуп світу», вісь Землі та священне місце богів і жертвних обрядів. У народній космогонії гора з'єднувала небо, землю та потойбічний світ,

поєднуючи верх і низ, що відображає її амбівалентний образ як чистого і демонічного простору. Вона також виступала образом світу та моделлю Всесвіту [13, с. 38].

У багатьох культурах світу існували культи священних гір (Олімп, Гімалаї, Фудзіяма, Сіон). У давній українській культурі гора також мала сакральне значення: символами слугували могили й кургани, священні вогнища на Івана Купала імітували гору, капища будували на вершинах пагорбів, а міста — на узвишшях. З християнством гора (Голгофа) стала місцем молитви та духовного очищення, символом вічності, самопожертви й величності.

Страдчанська гора біля Львова, гори Свята і Чатирдаг у Криму, а також Святі гори Донецької області. Вони виступають місцями релігійного та культурного значення, символізуючи духовну силу і святість. Крім того, у біблійних текстах Ісуса Христа називали «кам'яною горою», що підкреслює його непохитну міцність та авторитет, аналогічно сакральному статусу гір у природі та культурі.

Основні змістові ознаки концепту *ГОРА*, що формують його ядро, відтворюють ізоморфні когнітивні ознаки у пареміях. Насамперед це "критерій висоти", який виражається експліцитно – зазвичай через атрибут "високий" («Котилася торба з високого горба» [45, с. 346]), або імпліцитно – у змісті самої паремії («Щоб тебе горою підняло!» [8, с. 191]).

У паремійній вербалізації концепту *ГОРА*, так само як і в семантиці назв інших концептів, простежується когнітивна ознака "великий об'єкт". В українських пареміях лексема «гора» часто функціонує як вторинна номінація, що позначає значний розмір людей, явищ, предметів або велику кількість чогось: «Шумить, гуде і все горою йде (Завірюха)» [67, с. 32], «Посій в пору – будеш мати зерна гору» [43, с. 97], «Зігнало го як гору» [8, с. 246], «Обіцяти гори-долини» [54, с. 86].

Концепт *ГОРА* вирізняється етноспецифічною ознакою "місце

сховку", "прихисток": *«Якби вовк не сидів за горою, був би за другою»* [8, с. 359]; про присутність небезпеки: *«Стій за правду горою, то й люди за тобою»* [45, с. 197]. У наведеній паремії додатково актуалізуються й інші смислові характеристики цього концепту, зокрема "великий об'єкт" та "непорушність".

Аналіз паремійних одиниць дозволяє виокремити низку додаткових когнітивних характеристик концепту *ГОРА*. Зокрема, концептуальна ознака "непорушності / стійкості" репрезентується в таких пареміях, як *«Буває порою, що і вовк лежить горою»* [43, с. 200], *«Годі гору з місця рушити»* [8, с. 532], *«Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться»* [45, с. 204]. Ця паремія відображає уявлення про непередбачуваність життєвих обставин і потребу зберігати людяність за будь-яких умов.

В українській мові поширені прислів'я та приказки з компонентом «гора», у яких метафорично виражається здатність "робити неможливе" або "багато чого досягати", реалізована через фразеологізми на кшталт «зрушити (вернути, перевернути, потопити) гори». Любов, праця, воля, сила, дружба можуть творити чудеса й приносити значні здобутки: *«Любов гори верне»* [44, с. 56], *«Роботящі руки гори вернуть»* [44, с. 262], *«На волі я й гори потоплю»* [45, с. 79], *«Дружно і гори рівняють»* [45, с. 74], *«Людська сила гори верне»* [44, с. 410].

У паремійному фонді гора розглядається як переміщення, що синтагматично реалізується через прийменникові конструкції: вертикальні – "вгору, вниз" або «на гору, з гори»: *«Без рук, без ніг на гору побіг (Вітер)»* [67, с. 43], *«Без крові, без серця на гору дереться (Дим)»* [67, с. 169]; горизонтальні – *по горах, горами*: *«Їхав по горі Волох, розсилав по горі горох; стало світати, нема що збирати (Зорі)»* [60, с. 638], *«Долами, горами, ходи дівччи з нами»* [8, с. 37].

У приказках та прислів'ях лексема «гора» набуває негативної конотації, підкреслюючи труднощі підйому, що контрастують із легкістю

спуску: *«На гору їду – не бичую, а з гори їду – не гальмую»* [43, с. 245], *«Під гору вскач, а на гору хоч плач»* [43, с. 245], *«Дурному божитись, що з гори котитись»* [44, с. 343]. Зустрічаються паремії, де спуск з гори вимагає особливої обережності: *«Хвалився та й з гори звалився»* [44, с. 397]. Паремія *«Шануй гори, мости, будеш мати цілі кості»* [8, с. 586] відображає колективні уявлення про гору як небезпечний простір, де можна отримати фізичні травми.

Туман у горах виступає прикметою дощу, оскільки його поява передуює змінам погодних умов, сигналізуючи про наближення вологи або похолодання. Крім того, у горах сніг затримується значно довше, ніж у низовинах, що пов'язано з особливостями висотного клімату: температура там нижча, а сонячне тепло повільніше прогріває схили. Ці природні явища відображені у численних прислів'ях і приказках, які підкреслюють мінливість гірської погоди та необхідність обережності під час перебування в гірській місцевості: *«Буде дощ, бо сі гори закурили»* [8, с. 64], *«На горі сніг біліє, а під горою вода тече, у хаті музика грає, а під хатою брат помирає (Дід)»* [67, с. 142]; *«За білими горами тартаран живе (Язик і зуби)»* [67, с. 138].

У багатьох пареміях української мови прийменникова конструкція "за горами" виконує функцію позначення межі між рідним і чужим простором. Вона передає семантичні характеристики "чуже" та "далеко", акцентуючи відстань не лише фізичну, а й соціокультурну або психологічну. У таких висловах гора виступає як символ обмеження, бар'єра або відокремленості, через що простір "за горами" асоціюється з недоступним, віддаленим, іншим світом, що підкреслює уявлення носіїв мови про межі безпечного та знайомого середовища: *«Щастя не за горами, бо кується самими нами»* [45, с. 173], *«І за горами люди живуть»* [43, с. 48]; протилежне розуміння щастя відображене у прислів'ї: *«Щастя за горами, а біда за плечима»* [45, с. 179]. Паремія *«Славен бубен за горами»* [45, с. 41] репрезентує логему «чуже здається кращим за своє».

Ціннісний аспект концепту *ГОРА* втілений і в паремійних одиницях. Атрибути цього концепту – "крута", "кам'яна", "лиса" – у сприйнятті українців мають переважно негативну оцінку. Фразеологізм "золоті гори" містить етнокультурний зміст, який відображає сему «щось нереальне, вигадане»: *«Золоті гори обіцяє»* [45, с. 115], *«Ану давай ми золоту гору, ци візьму»* [8, с. 705]. Водночас у прислів'ї *«Громада – то золота гора, всьому раду дасть»* [45, с. 276] фразеологізм "золота гора" відтворює ознаку «цінність».

Образна складова концепту *ГОРА* наповнена метафоричними значеннями. У світовій міфологічній традиції гора постає як сакральний простір, що поєднує небо, землю та потойбіччя; вертикаль, яка зв'язує верх і низ. Це зумовлює подвійність у колективних уявленнях про гору: з одного боку, вона сприймається як чистий, священний локус, а з іншого – як місце демонічне. Яскравим прикладом такого амбівалентного сприйняття є асоціативний комплекс "лиса гора", що в народних легендах постає місцем нічних зборів потойбічних сил – відьом і чортів. Про це свідчать паремії: *«Іди на Лису гору!»* [8, с. 246], *«І на мудрім дідько на лису гору їздить»* [44, с. 326], що сприймається як лихе побажання.

Логема «гора – горе, життєві труднощі; складні завдання, подолання яких веде до успіху» відображає уявлення про гору як символ перешкод і випробувань, що постають на життєвому шляху людини. У пареміях вона виступає маркером труднощів, які потрібно здолати, аби досягти бажаного результату, підкреслюючи цінність зусиль, витримки та наполегливості на шляху до успіху: *«Дружно люди візьмуться – гори здадуться»* [45, с. 274]; *«І на горах родить горе»* [45, с. 155], *«П'яному гори немає – усе рівно»* [44, с. 434], *«Дурному гори нема»* [44, с. 338].

Вираз «йти в гору» інтерпретується як «сміливо долати перешкоди життя й поступово досягати успіху»: *«Чоловік на гору, а чорт за ногу»* [45, с. 290] *«Він іде в гору»* [8, с. 854]; про раптові труднощі або непередбачувані перешкоди на шляху до мети: *«Тяжко з долини в гору*

йти, а з гори в долину легко» [8, с. 38], *«Один у нору, другий у гору»* [45, с. 273].

Етнокультурно забарвленим є фразеологізм «крута гора», який сприймається як символ значних труднощів, що їх потрібно долати: *«І крута гора та обминуті не можна»* [43, с. 245]. У колективних уявленнях українців жінки здатні легко справлятися з такими перешкодами: *«Жінка і кам'яну гору пересіче»* [44, с. 91]. Водночас не всі життєві проблеми можна подолати: *«І сонце не всі гори освічує, хоч високо ходить»* [43, с. 51]. Проте негаразди та біди з часом м'якшають і забуваються: *«І крута гора та забудеться, а лиха біда та й збудеться»* [43, с. 48].

Гора як символ «щастя» чи «багатства», протиставленого нещастю та бідності, відображена в пареміях: *«Він іде в гору»* [8, с. 184], *«Діждемо пори, що й пани злізуть з гори»* [45, с. 168], *«Тяжко долини з горами зрівняти»* [8, с. 38]. В українській культурі гора здебільшого символізує матеріальний добробут, а паремія *«Нема гори без долини»* [8, с. 585] наголошує, що щастя може бути не тривалим, чергується з нещастям.

У пареміях гора може виступати як концептуальна метафора людини, яку зазвичай наділяють негативними моральними або розумовими рисами: гора – «вперта людина»: *«Не прийшла гора до Магомета, то прийшов Магомет до неї»* [43, с. 48], гора – «хвалько»: *«Вродила гора миш»* [8, с. 584]; гора – «дурень»: *«Говори до гори, а гора горою, а ти дурню роби, що хочеш з дурною»* [8, с. 506].

У праці І. Франка «Галицько-руські приповідки» зафіксовано паремії, що репрезентують конкретні культурні реалії, місцевості й етнічні групи. Вони відображають етнокультурні уявлення про інтелектуальні й моральні риси представників української етноспільноти. Наприклад, вислів *«Іде Бойко з гір»* [8, с. 156] уживають на позначення грубуватої, простої людини, яка не знає світських звичаїв, а *«Він горює іде»* [8, с. 240] – про того, хто зазнався.

Отже, аналіз вербалізації концепту ГОРА показує його значущість,

підтверджену різноманіттям словотвірних дериватів. Образне трактування гори, зумовлене міфологічним світосприйняттям, співвідноситься з опозицією щастя – біда. Серед ключових когнітивних ознак – уявлення про гору як "великий об'єкт", символ "нерухомості" й "рухомості" ("зрушити гори"), "місце пересування" (вгору – важко, вниз – легко), "простір для звірів, худоби й людей".

Концепт *ПОЛЕ* є одним із провідних у світогляді українців, що підтверджується його якісною й кількісною репрезентацією та численними варіантами в паремійному фонді мови. Різнобічність його об'єктивації зумовлена рівнинним ландшафтом і родючістю українських земель, що вплинули на формування національного характеру та способу життя. Найбільшою мірою в пареміях реалізується сема 'місце сільськогосподарської праці', яка підкреслює вагу аграрного аспекту цього концепту й відображає уявлення про українців як працелюбний народ, що пов'язує добробут із працею на землі.

Концепт *ЛІС* є важливим для українців, про що свідчить його широка паремійна об'єктивація. В українській колективній свідомості він займає особливе місце, адже найчастіше репрезентує уявлення про ліс як джерело різноманітних благ, а також відображає міфологічний зв'язок лісу з бісом (чортом), характерний для давніх вірувань.

Концепт *ГОРА* має важливе значення, що підтверджується його кількісною та якісною репрезентацією в паремійному фонді. В українській мові він вирізняється великою кількістю етноспецифічних смислів, що простежується у фольклорних слово образах "золоті гори", "круті гори", "за кам'яною горою", "лиса гора". Найпоширеніше значення лексики «гора» в пареміях – "щось нереальне".

РОЗДІЛ 3. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ОПРАЦЮВАННЯ ПАРЕМІЙ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ

МОВИ

3.1. Значення паремій у формуванні мовної та культурної компетентності учнів.

Паремії (прислів'я, приказки, афоризми) відіграють важливу роль у формуванні мовної та культурної компетентності учнів, оскільки вони відображають народну мудрість, історичний досвід і морально-етичні цінності.

Паремії — це стійкі мовні вислови народної чи літературної традиції, що передають мудрість, досвід та моральні настанови поколінь. До паремій належать:

Прислів'я – це короткий, усталений у мові вислів, який у стисло-афористичній формі передає народний досвід, узагальнює спостереження над життям і містить повчальний зміст (*«Що посієш, те й пожнеш»* – закликає думати про наслідки своїх дій; *«Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться»* – наголос на важливості людських взаємин; *«І гори звертає, хто біди уникає»* – про наполегливість і спритність).

Основні ознаки прислів'я: стислість (прислів'я зазвичай коротке, але містке за змістом); афористичність (чітко виражена думка, яка легко запам'ятовується); узагальненість (прислів'я стосується не лише конкретної ситуації, а й має ширше, загальнолюдське значення); повчальність (прислів'я не просто констатує факт, а й дає настанову, вчить); метафоричність (часто вживаються образні порівняння, символи, алегорії).

Отже, прислів'я – це своєрідний «кодекс народної мудрості», що зберігає досвід поколінь і передається від батьків до дітей, формуючи моральні й культурні орієнтири.

Приказка – це короткий, усталений у мові вислів, який влучно й образно передає певну ситуацію, явище чи стан речей, але не містить прямого повчання, на відміну від прислів'я (*«Сім п'ятниць на тиждень»* – про непослідовну людину; *«Голод не тітка»* – про неможливість терпіти

голод; *«Десята вода на киселі»* – про далеку спорідненість).

Основні ознаки приказки: стислість і лаконічність (вислів короткий, легко запам'ятовується); образність (часто використовуються метафори, порівняння, народні символи); без повчального змісту (приказка лише констатує факт або описує ситуацію, не даючи настанов); емоційність (приказка може бути жартівливою, іронічною чи навіть гострою).

Отже, приказка – це влучна, жива народна характеристика, яка створює яскравий образ, але не завжди має морально-повчальне значення.

Афоризм – це короткий, яскравий, влучний вислів, який у стисло-узагальненій формі передає глибоку думку, спостереження чи життєву істину. Афоризми зазвичай мають автора (філософа, письменника, мислителя), на відміну від прислів'їв і приказок, які є продуктом колективної народної творчості (*«Пізнай себе»* (Сократ); *«Світ ловив мене, та не спіймав»* (Г. Сковорода); *«Борітеся — поборете!»* (Т. Шевченко)).

Основні ознаки афоризмів: Стислість і лаконічність – афоризм легко запам'ятовується; Глибина думки – за кількома словами стоїть широка узагальнена ідея; Індивідуальність авторства – відомо, кому належить вислів (Сковорода, Франко, Шевченко, Ніцше тощо); Афористичність і парадоксальність – часто будуються на несподіваному поєднанні слів, що змушує замислитися; Позачасовість – афоризми залишаються актуальними навіть через століття.

Отже, афоризм – це "концентрована мудрість" в одному реченні, яка стимулює до роздумів, формує світогляд і є важливим елементом культури та літератури.

Паремії виконують не лише комунікативну, виховну та пізнавальну функції, а й відіграють важливу роль у збереженні національної ідентичності. Вони є своєрідним кодом народного досвіду, у якому відображаються історичні події, моральні норми, звичаї та світогляд певної спільноти. Завдяки своїй образності й лаконічності паремії сприяють ефективному засвоєнню учнями моральних цінностей, формують у них

почуття поваги до рідної мови, допомагають краще зрозуміти культурні традиції свого народу. Крім того, паремії стимулюють розвиток критичного мислення, навчають бачити зв'язок між словом і життєвими ситуаціями, сприяють мовленнєвій активності та творчості школярів. Саме тому їхнє вивчення є важливим складником формування мовної й культурної компетентності учнів, а також засобом інтеграції шкільної освіти з культурним досвідом попередніх поколінь.

Роль паремій у розвитку мовної компетентності є надзвичайно важливою, адже вони забезпечують учням доступ до глибинних шарів національної культури та багатства рідної мови. Паремії формують уміння правильно добирати мовні засоби відповідно до ситуації спілкування, розвивають чуття мови та здатність розуміти переносні значення слів і виразів. Вивчення прислів'їв і приказок допомагає учням опановувати синонімічні ряди, стилістичні засоби, розширювати активний і пасивний словниковий запас.

Крім того, паремії навчають логічно мислити та лаконічно висловлювати думку, адже вони побудовані за принципами узагальнення життєвого досвіду. Завдяки своїй ритмічності та афористичності вони легко запам'ятовуються й стають зручним інструментом для формування навичок зв'язного мовлення. Робота з пареміями розвиває комунікативну компетентність, оскільки школярі вчаться використовувати їх у діалогах, дискусіях, творчих завданнях, що сприяє формуванню виразності та точності мовлення.

Роль паремій у формуванні культурної компетентності є ключовою, оскільки вони акумулюють у собі морально-етичні, соціальні та культурні цінності народу. Прислів'я, приказки й інші паремійні одиниці відображають національний світогляд, передають знання про традиції, звичаї, соціальні норми, моделі поведінки, що формувалися протягом століть. Їх вивчення дає змогу учням глибше зрозуміти культурну спадщину свого народу, усвідомити духовні та моральні орієнтири, притаманні

українській культурі.

Паремії сприяють формуванню почуття національної ідентичності, адже через них школярі знайомляться з типовими для української ментальності уявленнями про добро і зло, працю, честь, сім'ю, стосунки між людьми. Вони допомагають відчутти безперервність культурної традиції та усвідомити власну причетність до неї.

Крім того, паремії мають виховний потенціал: вони формують моральні цінності, розвивають почуття поваги до старших, любов до рідної землі, сприяють формуванню гуманістичного світогляду. Їх використання на уроках сприяє розвитку емоційно-ціннісного ставлення до культурних надбань, формує толерантність і відкритість до міжкультурного діалогу, оскільки зіставлення українських паремій з пареміями інших народів показує як спільні, так і унікальні риси культур.

Паремії є важливим засобом формування культурної компетентності, адже вони передають у стислій формі життєву мудрість і моральні цінності народу. Завдяки прислів'ям та приказкам учні знайомляться з уявленнями про працю, добро і зло, стосунки між людьми, національні ідеали: формування працелюбності – *«Хто рано встає, тому Бог дає»*; виховання поваги до родини – *«Яке дерево, такі його квіти, які батьки, такі й діти»*; розуміння цінності чесності: – *«Брехнею світ пройдеши, та назад не вернешся»*; усвідомлення важливості єдності та дружби – *«Гуртом і батька легше бити»*, *«Друзі пізнаються в біді»*; плекання національної пам'яті та любові до рідного краю – *«За рідний край і життя віддай»*, *«Людина без Вітчизни — як соловей без пісні»*.

Через такі вислови школярі не лише збагачують словниковий запас, а й засвоюють культурні моделі поведінки, що формує в них почуття приналежності до національної спільноти й сприяє вихованню відповідального громадянина.

3.2. Лінгводидактичний потенціал паремій з назвами елементів рельєфу

Паремії (прислів'я, приказки, афоризми) становлять вагомий пласт усної народної творчості та є важливим джерелом для вивчення мови, культури й світогляду народу. Їхній лінгводидактичний потенціал визначається здатністю бути ефективним засобом формування мовної, мовленнєвої та культурної компетентностей учнів у процесі навчання. Основні аспекти цього потенціалу:

1. Мовний аспект – паремії містять яскраві зразки народної мови, у них зафіксовано архаїчну лексику, діалектизми, фразеологізми, стилістичні прийоми (метафори, порівняння, ритмомелодику), що сприяє збагаченню словникового запасу й розширенню мовної свідомості.

2. Мовленнєвий аспект – використання паремій у навчанні допомагає розвивати навички усного та писемного мовлення, вчить точності, лаконічності, влучності висловлювань.

3. Культурологічний аспект – паремії відображають національну картину світу, морально-етичні цінності, звичаї та традиції, сприяючи вихованню патріотизму та культурної ідентичності.

4. Когнітивний аспект – завдяки образності та метафоричності паремій учні засвоюють не лише мовні форми, а й моделі мислення, що формує їхню когнітивну компетентність.

5. Виховний аспект – у пареміях закладено моральні настанови, які можна використовувати у вихованні чеснот, відповідальності, працелюбності, пошани до старших.

Отже, лінгводидактичний потенціал паремій полягає в їх здатності виступати багатофункціональним засобом навчання, який інтегрує мовні, культурні та виховні цінності, сприяючи гармонійному розвитку особистості учня.

Елементи рельєфу – (поле, ліс, гора) – є ключовими складниками просторового коду культури й важливими образами, через які народна свідомість осмислює навколишній світ. У наївній картині світу вони

виконують функцію своєрідних символів і маркерів життєвого досвіду людини. Поле уявляється як простір праці, життя та добробуту, символізує родючість, достаток, щастя, водночас може асоціюватися з небезпекою, відкритістю простору (наприклад, під час війни чи стихії). *«Поле – простір життя, праці, родючості», «Без поля і воля минає», «Поле родить хліб, а хліб годує світ», «У полі весело, а вдома ще краще», «Поле годує – поле й судить».* Поле постає як годувальник і основа існування, але також простір відповідальності та тяжкої праці. У пареміях поле часто протиставляється лісу: як місце упорядковане й освоєне проти хаотичного й дикого. Втілює образ "свого простору", тісно пов'язаного з хліборобською культурою українців.

Ліс виступає символом невідомого, небезпечного, «чужого» світу. У ньому приховано як загрози (дика природа, темрява, заблукання), так і ресурси (їжа, деревина, лікувальні рослини). Ліс у пареміях часто ототожнюється з простором випробувань, загадковості, часом – із силами зла (біс, відьми). Водночас він може бути джерелом духовного очищення, спокою, зв'язку з природою. Ліс – простір невідомого, небезпечного, але й багатого: *«У лісі і дерева говорять», «У ліс ідеши – про дорогу дбай», «У лісі не заблудиши, як язика не загубиши», «Один до лісу, другий до біса», «Не всякому лісу вір, бо й у лісі біда сидить».* Ліс у пареміях уособлює темряву, небезпеку, місце, де можна загубитися, але водночас – джерело багатства (гриби, ягоди, дрова).

Гора постає як межа між земним і небесним, як символ недосяжного, величного, святого. У народних уявленнях гора може бути місцем сили, Божої присутності, духовного випробування. У прислів'ях гора часто уособлює щось важке, непорушне, водночас – велике й значиме. Виконує роль маркера "іншого простору" – висоти, куди прагне людина, але який не завжди легко здолати. Гора – простір величного, важкого, сакрального: *«Говори до гори, а гора горою», «Іти на гору важко, а зверху гарно», «З гори легше бігти, ніж на гору йти», «Гора з горою не зійдеться, а людина з*

людиною зійдеться», *«Не та гора велика, що перед очима, а та, що в серці носиш»*. Гора символізує труднощі, випробування, велич і недосяжність, а також сакральність і духовну висоту.

Таким чином, «поле, ліс і гора» відображають три різні виміри у наївній картині світу: "поле" – «свій», упорядкований і життєдайний простір; "ліс" – «чужий», дикий і загадковий простір; "гора" – «вищий» сакральний простір, пов'язаний із трансцендентним.

Ці образи допомагають людині структурувати світ, розмежовувати сфери свого/чужого, буденного/сакрального, відомого/невідомого, формуючи цілісне уявлення про навколишню дійсність.

Поле у прислів'ях найчастіше символізує відкритий простір, волю, достаток і водночас тяжку працю: *«Без труда нема плода, без оранки – хліба з поля»*. Воно асоціюється з хліборобською працею, що є основою життя та добробуту: *«Як у полі посієш, так у хаті з'їси»*. Поле – це ще й простір боротьби й змагання: *«На полі битви»*, що розширює його символіку до ідеї життєвого поля. Крім того, в уявленнях народу поле уособлює відкритість і простоту: *«Широке поле – та й думка вільна»*. Функції паремій з цією лексемою – виховна (формування трудової моралі), символічно-світоглядна (образ простору, волі), соціально-економічна (зв'язок із добробутом, достатком).

Ліс у народній пареміології виступає образом хаосу, небезпеки та невідомого, адже він асоціюється з темрявою, звірями та загубленістю: *«У лісі і дерево чоловіка б'є»*, *«Боятися вовка – в ліс не ходити»*. Часто він уособлює місце спокуси та блукань: *«Один до ліса, другий до біса»*. Образ низини чи падіння пов'язаний із втратою орієнтації: *«У лісі як у глоті»*. Ліс також символізує віддалення від людського світу, межу між цивілізацією та стихією. Основні функції – застережна (попереджає про небезпеку), символічно-метафорична (уособлення заплутаних життєвих ситуацій) та соціально-оцінна (порівняння поведінки людей із диким довкіллям).

У пареміях гора символізує велич, непорушність, перешкоду й

водночас – віддалену мету. Вона асоціюється з труднощами та випробуваннями, які необхідно подолати: *«Іти в гору важко, а вниз легко»*. Часто гора уособлює щось недосяжне: *«Гора до гори не зійдеться, а чоловік до чоловіка завжди»*. Водночас у прислів'ях вона може виступати метафорою нерозумної, впертої людини: *«Говори до гори, а гора горою»*. Таким чином, символіка гори варіює від величі й сили – до непереборності та байдужості. Її функції у пареміях – дидактична (навчати долати труднощі), світоглядна (формувати уявлення про світ як простір випробувань) та оцінна (осуд лінощів чи впертості).

Паремії з назвами елементів рельєфу – «гора, ліс, поле» – мають значний дидактичний потенціал у шкільному навчанні, адже поєднують мовну образність з культурними смислами, зрозумілими й близькими учням. Їх застосування сприяє формуванню різних складників мовної компетентності, зокрема:

1. Збагачення словникового запасу. Паремії містять слова та образи, пов'язані з природою і працею, що допомагає учням урізноманітнити лексику: *«Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться»* – учні засвоюють переносне значення слова «гора». *«Широке поле – думка вільна»* – розширення семантики слова «поле» як символу простору й свободи.

2. Розвиток граматичних і стилістичних умінь. Завдяки ритмічним і синтаксичним особливостям паремій школярі вчаться бачити мовні конструкції в дії: *«Ліс великий, а заблукати легко»* – приклад синтаксичної побудови з антитезою. *«Іти в гору важко, а вниз легко»* – ілюстрація паралелізму та протиставлення.

3. Формування комунікативних навичок. Використання прислів'їв у діалогах і власних висловлюваннях учні вчаться доречно підбирати мовні засоби: у дискусії про труднощі: *«Іти в гору важко, а вниз легко»*; у розмові про взаємини: *«Гора до гори не зійдеться, а чоловік до чоловіка завжди»*.

4. Розвиток образного мислення та інтерпретаційних умінь. Тлумачення символіки паремій спонукає школярів мислити асоціативно й

метафорично:

Чому «ліс» асоціюється з небезпекою (*«Не так страшний вовк, як його малюють, а таки ліс темний»*)?

Чому «поле» у прислів'ях уособлює волю та працю (*«Без оранки – хліба з поля не буде»*)?

5. Культурно-ціннісний компонент. Паремії з елементами рельєфу втілюють уявлення народу про світ і працю: *«Як у полі посієш, так у хаті з'їси»* – виховання поваги до праці. *«У лісі і дерево чоловіка б'є»* – застереження від недбалості й необережності.

Використання паремій з елементами рельєфу у навчальному процесі не лише активізує мовленнєву діяльність учнів, а й розвиває їхню здатність інтерпретувати метафоричні образи, розширює словниковий запас, удосконалює навички правильного й виразного мовлення та закладає основи культурної ідентичності.

3.3. Методичні прийоми та форми роботи з пареміями

У навчальних програмах з курсу «Українська мова й література» для 5–9 класів паремії прямо вказані як один із навчальних об'єктів: «Прислів'я, приказки, загадки, їхні жанрові та художньо-виражальні особливості (паремії)». Це означає, що робота з пареміями — частина обов'язкового змісту для середньої школи. Освітні результати й компетентності пов'язані з пареміями:

Формування мовної (лексичної та фразеологічної) компетентності: розпізнати жанр, пояснити смисл і стилістичну роль вислову.

Розвиток мовленнєвих умінь: використовувати прислів'я/приказки як цитати в усному й письмовому мовленні (аргументація, афірмація думки).

Культурно-оновлені компетенції: розуміння народної картини світу, цінностей, етико-моральних норм (паремії як «національно-культурні вислови»).

У підручниках 5–9 класів паремії найчастіше розміщують у розділах, присвячених фольклорним жанрам / малим фольклорним формам, у темах з лексики/стилістики та у завданнях на мовний аналіз. Це синхронізовано з модельною програмою (тематика фольклору та фразеологізми).

Методи використання паремій на уроках:

- аналіз та тлумачення прислів'їв у текстах;
- виконання вправ на застосування паремій у мовленні;
- інтегровані проєкти: збір та дослідження народних прислів'їв рідного краю.

Аналіз прислів'їв у текстах передбачає не лише виявлення цих сталих висловів, а й з'ясування їхнього значення, функцій та ролі у створенні художнього чи публіцистичного контексту. Це особливий вид інтерпретаційної роботи, оскільки прислів'я є носіями національно-культурного досвіду і в текстах функціонують як «конденсовані смисли». Можна виділити такі основні напрями аналізу:

1. Структурно-формальний: визначення жанру (прислів'я чи приказка); особливості синтаксичної будови (повне речення, двочастинність, паралелізм); ритмомелодика, образність, використання римованих чи алітераційних елементів.

2. Семантико-символічний: виявлення буквального й переносного значення; пояснення ключових образів (наприклад, «гора» – символ труднощів, «ліс» – символ небезпеки чи невідомості, «хліб» – символ життя); інтерпретація культурно-національних кодів.

3. Функціонально-стилістичний: як саме прислів'я «працює» у тексті: аргументує думку, увиразнює образ, створює іронію, контраст чи підтекст; співвідношення між авторською позицією та народною мудрістю (згода, полеміка, трансформація).

4. Контекстуально-прагматичний: роль прислів'я у побудові діалогу чи монологу; функція у міжкультурному спілкуванні (порівняння зі схожими іншомовними висловами); оцінка, яку надає автор через

використане прислів'я.

Тлумачення прислів'їв — це пояснення їх змісту, образності та прихованого повчального сенсу. Прислів'я належать до паремійних одиниць і характеризуються стислістю, узагальненістю та образністю вислову. Вони відображають народну мудрість, практичний досвід і моральні настанови, закріплені у формі влучних афористичних висловів.

Лексичне тлумачення: пояснення окремих архаїчних або діалектних слів у прислів'ї.

Смислове тлумачення: розкриття метафоричного значення («Не такий страшний чорт, як його малюють» → попередження проти перебільшення страхів).

Культурологічне тлумачення: пояснення історичних або етнографічних реалій (наприклад, чому «хліб» завжди асоціюється з добробутом).

Актуалізаційне тлумачення: визначення, як прислів'я можна застосувати до сучасних життєвих ситуацій.

Основні аспекти тлумачення прислів'їв:

1. Змістовий рівень: визначення буквального значення слів і виразу загалом; виявлення прихованого сенсу, який часто виходить за межі прямого значення. Напр.: *«Гуртом і батька легше бити»* – буквально про фізичну дію, але сенс полягає в тому, що спільними зусиллями легше долати труднощі.

2. Образність: аналіз метафор, символів, порівнянь; з'ясування того, як природні явища, предмети чи дії передають моральні або соціальні ідеї. Напр.: *«Без верби і калини нема України»* – рослини виступають символами національної ідентичності.

3. Функціонально-комунікативний аспект: розуміння, у яких ситуаціях вживається прислів'я; яку настанову чи пораду воно виражає (моральну, життєву, релігійну). Напр.: *«Не все те золото, що блищить»* уживається як застереження від поверхових оцінок.

4. Культурно-історичний контекст: виявлення реалій побуту, звичаїв і традицій, які лягли в основу прислів'я; осмислення історичної пам'яті, зафіксованої в народних висловах. Напр.: «*Своя сорочка ближча до тіла*» – засвідчує індивідуалістичну рису поведінки, знайому з давніх часів.

Отже, тлумачення прислів'їв полягає не лише у буквальному поясненні, а й у розкритті прихованих метафор, морально-етичних настанов та культурних смислів, які в них закладені.

У шкільному аналізі учні спершу тлумачать пряме значення (побутове), потім – приховане (морально-етичне), а далі – визначають функцію у конкретному тексті.

Робота з пареміями (прислів'ями, приказками, афоризмами) на уроках української мови та літератури має значний дидактичний потенціал. Вона сприяє розвитку мовленнєвої культури, збагаченню словникового запасу, формуванню образного мислення й вихованню національних цінностей. Для ефективного використання паремій доцільно застосовувати різні методичні прийоми та форми роботи:

1. Аналітичні прийоми: тлумачення змісту паремії та пояснення прихованого смислу; виділення ключових слів, образів і символів; порівняння значення паремії з сучасними життєвими ситуаціями.

2. Творчі прийоми: складання міні-текстів, оповідань чи діалогів з використанням паремій; добір ілюстрацій (усних або візуальних) до змісту прислів'я; перефразування паремій сучасною мовою; інсценізація паремії у вигляді мініатюри.

3. Ігрові прийоми: мовні ігри («Знайди пару» – прислів'я та його тлумачення; «Відгадай продовження»); кросворди та ребуси на основі паремій; конкурси на знання прислів'їв (наприклад, хто більше назве прислів'їв на певну тему).

4. Порівняльні прийоми: зіставлення українських паремій із відповідниками в інших мовах; аналіз варіативності прислів'їв у різних діалектах; порівняння авторських інтерпретацій у художніх текстах.

5. Форми організації роботи: індивідуальна робота (добір прислів'їв до теми, пояснення їх значення); парна робота (обговорення тлумачення та складання діалогів); групова робота (створення міні-проектів чи колекцій прислів'їв за темою); фронтальна робота (спільне тлумачення та обговорення змісту паремій у класі).

Ось добірка прикладів вправ із ****пареміями****, які можна використати на уроках української мови та літератури.

1. Вправа «Закінчи прислів'я».

Учням пропонується початок прислів'я, вони мають закінчити його. «Гори згорять — а ... (долини) залишаться»; «Не все те золото, що на ... (горі) блищить»; «Річка крутиться, та до моря ... (не доходить)»; «Без праці не витягнеш і ... (рибку зі ставка)». Мета: активізація пам'яті, закріплення мовного матеріалу.

2. Вправа «Поясни зміст».

Учні отримують прислів'я і мають пояснити його сучасною мовою. «*І на горі – біда, і в долині – лиха година*». Сучасною мовою: (Як не крути, а всюди погано). «*Із гори й камінь котиться*». Сучасною мовою: (Коли все йде на руку — і результату досягти просто). «*Гора з горою не сходиться, а людина з людиною зійдеться*». Сучасною мовою: (Світ тісний — ще побачимось). Ці прислів'я можна роздрукувати на картках і запропонувати учням у парах або групах пояснити їхній зміст. Це не лише розвиватиме мовлення, а й глибше ознайомить учнів із народною мудрістю. Мета: розвиток аналітичного мислення, уміння інтерпретувати.

3. Вправа «Добери прислів'я до ситуації». Учитель описує ситуацію, а учні добирають відповідне прислів'я.

Діти підготувалися до олімпіади й здобули перемогу. («Без труда нема плода»). Учень обіцяє, але не виконує. («Легко пообіцяти, важко виконати»). Мета: виховання моральних цінностей, розвиток мовленнєвої компетенції.

4. Вправа «Паремія-ілюстрація».

Учні малюють ілюстрацію до певного прислів'я або підбирають фотографію / картинку, яка найточніше його відображає. Мета: формування образного мислення, розвиток творчості.

5. Вправа «Склади текст із паремією».

Дати учням прислів'я й попросити створити невеликий усний чи письмовий текст (5–6 речень), у якому воно буде доречним. Прислів'я: «Гора з горою не зійдеться, а людина з людиною зійдеться», «Не та гора висока, що не можна зійти, а та, що лінь і страх стоять при підніжжі», «Без труда нема плода — не ореш поля, не будеш їсти хліба». Мета: розвиток уміння інтегрувати фольклор у мовлення.

Таким чином, методичні прийоми та форми роботи з пареміями забезпечують інтеграцію мовної, культурної й виховної складових у навчальному процесі, роблять уроки динамічнішими, а знання — більш наближеними до реального життя.

ВИСНОВКИ

Етнолінгвістика, що сформувалася на перетині мовознавства, етнології та культурології, досліджує зв'язок мови, культури й національної свідомості. Її засади закладено в працях Й. Гердера, В. фон Гумбольдта та О. Потебні, які розглядали мову як чинник формування мислення й духовного світу людини. Подальший розвиток теорії отримала в американській школі (Е. Сепір, Б. Уорф, Ф. Боас), що обґрунтувала ідею мовної відносності — кожна мова створює власну картину світу.

В українській науці (О. Потебня, В. Жайворонок, О. Селіванова та ін.) мову трактують як носія етнокультурної пам'яті народу. Етнолінгвістика поєднує принципи антропоцентризму, вивчаючи мову через призму людини, її досвіду та ментальності.

Особливе значення мають паремійні одиниці, у яких найповніше відображено світогляд, моральні цінності й символіку нації. Таким чином, етнолінгвістика створює наукове підґрунтя для аналізу паремійної семантики та виявлення в ній рис побутової свідомості народу.

У результаті проведеного дослідження з'ясовано, що паремії з назвами елементів рельєфу відображають глибокий зв'язок мови з природним і культурним середовищем, у якому формується світогляд українців. Ці одиниці є носіями етнокультурної пам'яті, у них відбито господарський досвід, морально-етичні норми, світоглядні орієнтири та символічні уявлення про навколишній світ. Аналіз показав, що такі лексеми, як гора, ліс, поле, виконують важливу концептуальну функцію в паремійному фонді української мови: вони виступають образними репрезентантами життєвих труднощів, духовної сили, працьовитості, свободи й гармонії з природою.

Розкрито семантичне багатство досліджуваних лексем у прислів'ях та приказках, їхні денотативні та коннотативні значення, а також відображення уявлень українців про природу, господарську діяльність, духовний та моральний світ людини.

Концепт *ПОЛЕ* у пареміях реалізується через значення «великий

рівний простір», «оброблювана ділянка землі» та «місце бою», що відображає історико-культурний досвід, господарські традиції, світоглядні уявлення та цінності свободи і праці. Висвітлено семантичні ряди синонімів (лан, нива, рілля, степ, луг) і паремійні образи, пов'язані з життєвим шляхом людини, естетичним сприйняттям природи, матеріальними благами та моральними якостями. Особливу увагу приділено полю як пограничному простору, що поєднує уявлення про «своє» й «чужое», місце магічних та релігійних практик, а також архетипу свободи та козацької звитяги.

Концепт *ЛІС* відображає у пареміях ознаки матеріальної користі (джерело будівельного та харчового ресурсу), небезпеки та страху, а також сакрального та магічного значення. Показано роль лісу як простору руху та пересування, символу віддаленості та «чужого», де реалізуються наївні уявлення про природу та взаємодію людини з довкіллям. Синоніми лексеми (бір, гай, діброва, луг) підкреслюють етнокультурні особливості української мови та свідомості.

Концепт *ГОРА* в українських прислів'ях і приказках репрезентується лексемою «гора» та її множиною «гори» і включає когнітивні ознаки висоти, масштабу, стійкості, руху та небезпеки. Він має давнє етимологічне походження та багатий синонімічний ряд, широко представлений у топонімах, ойконімах і гідронімах України, що підтверджує його етнокультурну релевантність. У міфології та фольклорі гора виступає амбівалентним символом священного і демонічного простору, вертикалі, що поєднує небо, землю та потойбіччя. У пареміях вона передає уявлення про труднощі, випробування, успіх, багатство та моральні якості людини, виступаючи метафорою великого об'єкта або складного завдання. Концепт ГОРА виділяється етноспецифічною образністю і виконує важливу роль у передачі життєвої мудрості та цінностей української культури.

Комплексне вивчення семантики й образності цих паремій дало змогу виявити національно-специфічні та універсальні риси української мовної картини світу. Зіставлення мовних і позамовних чинників дозволило

визначити вплив географічного середовища на формування етнокультурних смислів.

В роботі розглянуто теоретико-методичні основи опрацювання паремій у шкільному курсі української мови. Було визначено, що паремії (прислів'я, приказки, афоризми) є важливим засобом формування мовної та культурної компетентності учнів. Вони відображають народну мудрість, історичний досвід, морально-етичні цінності та національний світогляд, збагачують словниковий запас, розвивають мовленнєві й комунікативні навички, а також сприяють вихованню почуття національної ідентичності.

Лінгводидактичний потенціал паремій полягає у їхній здатності інтегрувати мовні, культурні та виховні цінності, зокрема через образи елементів рельєфу – «поле, ліс, гора». Ці образи виконують функції символів життєвого досвіду: поле – простір праці та достатку, ліс – простір небезпеки й випробувань, гора – символ величі, труднощів і сакральності. Паремії з такими образами сприяють розвитку образного мислення, когнітивних та комунікативних умінь, формують культурно-ціннісний компонент навчання.

Методичні прийоми роботи з пареміями включають аналітичні, творчі, ігрові та порівняльні підходи, а форми організації роботи – індивідуальні, парні, групові та фронтальні. Вони забезпечують ефективне засвоєння учнями змісту паремій, розвиток критичного мислення, мовної творчості та здатності до практичного застосування народної мудрості в сучасних життєвих ситуаціях.

Отже, паремії є багатофункціональним інструментом навчання, який поєднує мовну, культурну та виховну складові, сприяючи гармонійному розвитку особистості школяра.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ажнюк Б. М. Мовні явища як етнокультурна цілісність. *О. О. Потебня і проблеми сучасної філології*: зб. наук. праць. К.: Наукова думка, 1992. С. 26-43.
2. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. К.: Довіра, 2007. 205 с.
3. Баран Я. А. Фразеологія у системі мови: автореф. дис. д-ра філол. наук: 10.02.15. Прикарпатський у-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 1998. 32 с.
4. Барилова Г. К. Українська етнолінгвістика: навч. пос. для студентів вищ. навч. закладів. Луганськ: Видавництво «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2011. 228 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / упорядн. та гол. ред.: В. Т. Бусел. К. Ірпінь : Перун, 2009. 1736 с.
6. Воропаєва Г. С. Знаково-символічні системи культури та етнічна свідомість. *Язык и культура* : доклади III международной конференции. К.: Изд-во Киевского университета, 1994. С. 87–94.
7. Галинська О. М. Природний код культури в українських і англійських інтертекстуальних фразеологізмах. *Філологічні трактати*. Суми, 2011. Т. 3. № 2. С. 45–51.
8. Галицько-руські народні приповідки: В 3-х т. Зібрав, упор. і поясн. др. Іван Франко. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006.
9. Голубовська І. О. Перспективи розвитку сучасної зіставної лінгвокультурології. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов. Вип. 3. К., 2009. С. 98–102.
10. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру. *Сучасність*. К., 2001. № 5. С. 58–70.
11. Дуденко О. В. Номінативна та комунікативна природа українських паремій: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. Умань, 2002. 218 с.
12. Етнолінгвістика: навчальний посібник для студентів факультету

української філології / за ред. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг: НПП АСТЕРІКС, 2015. 192 с.

13. Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, В. В. Куйбіди. 5-е вид. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В. М., 2015. 912 с.

14. Етимологічний словник української мови: У 7-и т. К.: Наук. думка, 1989.

15. Євграфова А. Українська фразеологія в аспекті національної ментальності. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2004. Вип. 34. Ч. II. С. 359–365.

16. Єрмоленко С. С. Мова і культура: деякі теоретичні та методологічні проблеми лінгвoseміотичної реконструкції традиційної народної моделі світу за даними паремій календарного циклу. *Мова і мовознавство в духовному житті суспільства*. Київ: Видан. Дім Дмитра Бураго, 2007. С. 246–309.

17. Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць: монографія. К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. 386 с.

18. Єфименко О. Є. Концепт «степ» в українській мові: словникова, текстова і психолінгвістична парадигма : дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г. Сковороди. Харків, 2005. 266 с.

19. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень. *Мовознавство*. 2001. № 5. С. 48–63.

20. Жайворонок В. В. Символіка імені в контексті етнокультури. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського Національного лінгвістичного університету*. LINGUAPAX – VIII: Мова, освіта, культура : наукові парадигми і сучасний світ. Філологія. Педагогіка. Психологія. К.: Видавничий центр КНЛУ, 2001. Вип. № 5. С. 106–115.

21. Жуйкова М. В. Динамічні процеси у фразеологічній системі

східнослов'янських мов: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 416 с.

22. Загнітко А. П. Сучасні типології концептів: когнітивний, лінгвокультурологічний, прагматичний аспекти. *Лінгвістичні студії*: зб. наук. праць / За ред. А. П. та ін. Донецьк: ДонНУ, 2010. Вип. 11. С. 33–46.

23. Колоїз Ж. В., Малюга Н. М., Шарманова Н. М., Українська пареміологія: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / за ред. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг: КПІ ДВНЗ «КНУ», 2014. 349 с.

24. Конобродська В. Л. Українська етнолінгвістика: на шляху пошуку (Замість передмови). *Етнолінгвістичні студії*: зб. наук. праць. Житомир, 2007. Т.1. С. 7–19.

25. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу. К. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. 247 с.

26. Кононенко В. І. Українська лінгвокультурологія: навч. посіб. для ВНЗ. К.: Вища школа, 2008. 327 с.

27. Космеда Т. А. Система репрезентованих аксіологічно маркованих смислів: образ-концерт «вода» (на матеріалі словника «Галицько-руські приповідки»). *Лінгвістичний вісник*. Одеса, 2013. Вип. 2. С. 59–72.

28. Коцюба З. Г. Лінгвістичні аспекти дослідження прислів'їв і приказок *Лінгвістичні студії*: зб. наук. праць. Донецьк: ДонНУ, 2012. № 24. С. 74–79.

29. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підручник. 3-тє вид. К.: ВЦ «Академія», 2010. 464 с.

30. Кульчицький О. Світовідчуття українця. Українська душа : збірник наукових праць. К.: МП «Фенікс», 1992. С. 49–65.

31. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість: підручник. Вид. 3-є вид. К.: Знання-Прес, 2005. 591 с.

32. Левченко О. П. Лінгвокультурологія та її термінна система. URL: http://www.lp.edu.ua/tc.terminology/TK_Wisnyk490/TK_wisnyk490_lewchenko.

33. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. 325 с.
34. Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України / відп. ред. В. Г. Склярєнко. К.: ВЦ «Академія», 2014. 544 с.
35. Лучечко Т. М. Вербальне кодування образу в загадках української та англійської мов: автореферат дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17. Львів, 2012. 19 с.
36. Мала філологічна енциклопедія / Уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. К.: Довіра, 2007. 477 с.
37. Манакін В. М. Мова і міжкультурна комунікація: навч. посіб. К.: ВЦ «Академія», 2012. 288 с.
38. Мельник Л. В. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Донецьк, 2001. 18 с.
39. Пазяк М. М. Українські прислів'я та приказки: проблеми пареміології та пареміографії. Київ: Наукова думка, 1984. 199 с.
40. Попович М. В. Нарис історії культури України. К.: АртЕк, 1998. 728 с.
41. Потебня О. О. Лекції з мовознавства. Байка. Прислів'я. Приказка. Харків, 1930. с. 94.
42. Потебня О. Естетика і поетика слова: збірник / упоряд., вступ. ст., приміт. І. В. Іваньо А. І. Колодної. К.: Мис-во, 1985. 302 с.
43. Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність людини / упоряд. М. М. Пазяк. Київ: Наук. думка, 1989. 480 с.
44. Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру / упоряд. М. М. Пазяк. К.: Наук. думка, 1990. 528 с.
45. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / упоряд. М. М. Пазяк. К.: Наук. думка, 1991. 440 с.
46. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразнології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти : монографія. Сімферополь: Доля, 2013. 600 с.

47. Савченко О. О. Паремійна вербалізація концепту *гора* (на матеріалі української та англійської мов). *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*: збірник наукових праць. Хмельницький : ФОП Бідюк Є. І., 2016. Вип. 10. Т. 3. С. 37–43.
48. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): монографія. Київ: Брама, 2004. 276 с.
49. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.
50. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.
51. Сидяченко Н. Г. Концепція мовної картини світу Єжи Бартмінського. *Studia linguistica*. 2011. Вип. 5. С. 251–258.
52. Сінькевич О. Б. Основи культурології: підруч. для студентів вищ. навч. закладів. К.: Дім «Ін Юре», 2009. 312 с.
53. Словник української мови: В 11-и т. / за ред. І. К. Білодід та ін. К. : Наук. думка, 1970 – 1980. Т. 1 – 11.
54. Словник синонімів української мови: В 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. К.: Наук. думка, 2001. Т. 1. 1026 с., Т. 2. 954с. .
55. Слухай Н. В. Етноконцепти та міфологія східних слов'ян в аспекті лінгвокультурології: посібник. К.: КНУ, 2005. 167 с.
56. Сулейманова Я. О. Аксіологічна семантика паремій з компонентами на позначення природних стихій: *вода, вогонь, повітря, земля* (на матеріалі англійської, німецької, української та російської мов): автореф. дис к-та філол. наук: 10.02.15 / Чорноморський національний університет імені Петра Могили. Одеса, 2018. 18 с.
57. Ужченко В. Д. Концепт *поле* у фразеологічно-паремійному полі й поза його межами. *Лінгвістика*: зб. наук. праць. Луганськ: Альма-матер, 2007. № 11. С. 91–104. Ужченко В. Д. Образи рідної мови. Луганськ: Знання, 2005. 236 с.

58. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови. Київ : Знання, 2007. 494 с.
59. Українська мова: енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В. М. Русанівський та ін. Вид. 2-ге, випр. і допов. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 820 с.
60. Українські приказки, прислів'я і таке інше / впорядкував М. Номис. К.: Либідь, 1993. 768 с.
61. Українські прислів'я та приказки. Харків: Віват, 2017. 256 с.
62. Філософський енциклопедичний словник / Нац. акад. наук України, Ін-т філософії ім. Г. Сковороди; ред. кол: В. І. Шинкарук (голова ред.кол.), Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін. К.: Абрис, 2002. 742 с.
63. Федь І. Антропологічний підхід у дослідженні проблеми великого степу України. Журнал «Схід», № 3(87). 2008. URL: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=28793.
64. Фразеологія. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика: підручник / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Бондаренко та ін. К.: Знання, 2010. С. 129–146.
65. Фразеологічний словник української мови. Уклад. В. Білоніженко та ін. К.: Наукова думка, 1993. 984 с.
66. Шарманова Н. М. Етнолінгвістика: навчальний посібник для студентів факультету української філології / за ред. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг: НПП АСТЕРІКС, 2015. 192 с.
67. Шестопал М. Українські народні загадки. К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1963. 398 с.
68. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Т. 1-3.
69. Янко М. Т. Топонімічний словник України: словник-довідник. Київ: Знання, 1998. 429 с.

АНОТАЦІЯ

Лотоцька Х. В. Національно-культурна складова в семантиці топонімних назв рельєфу: лінгвістичний та методичний аспекти. кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістр зі спеціальності 014 Середня освіта. Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2025. 75 с.

Кваліфікаційна робота присвячена аналізу українських паремій із назвами елементів рельєфу (поле, ліс, гора) з метою виявлення їхніх універсальних та національно-специфічних культурних смислів. Актуальність зумовлена зростанням уваги до проблем мовної картини світу й взаємодії мови та культури.

У дослідженні розглянуто 427 паремій, визначено їхні структурно-семантичні особливості й культурні моделі, що відбивають уявлення українців про природне довкілля. Використано методи опису, класифікації, компонентного та концептуального аналізів, а також зіставний і кількісний підходи. Розроблено методичні рекомендації щодо використання матеріалу дослідження у процесі навчання української мови, зокрема під час вивчення ономастики та лінгвокраїнознавчих дисциплін.

Ключові слова: паремії, елементи рельєфу, прислів'я, приказка, загадка.

ABSTRACT

Lototska Kh. V. The national and cultural component in the semantics of toponymic names of relief: linguistic and methodological aspects. Master's qualification thesis in the specialty 014 Secondary education. Ternopil: Ternopil Volodymyr Hnatiuk national pedagogical university, 2025. 75 p.

The qualification thesis is devoted to the analysis of Ukrainian paremias containing names of relief elements (field, forest, mountain) in order to identify their universal and nationally specific cultural meanings. The relevance of the study is determined by the growing scholarly interest in the linguistic worldview and the interaction between language and culture.

The research examines 427 paremias and identifies their structural-semantic features and cultural models that reflect Ukrainians' perceptions of the natural environment. The study employs descriptive, classificatory, componential, and conceptual analysis, as well as comparative and quantitative methods. Methodological recommendations are proposed regarding the use of the research material in teaching the Ukrainian language, particularly in courses on onomastics and linguistic and cultural studies.

Keywords: paremias, relief elements, proverb, saying, riddle.